

Л. Бабенко

«ШАЛЕНІ» МЕНАДИ НАДЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ: ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ОБРАЗИ НА ТЛІ СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних з вивченням золотих пластинок із зображенням менад, зокрема: визначається кількість штампів, використаних для отримання пластин, типи головних уборів, декорованих такими аплікаціями, особливості семантики цього образу у скіфському середовищі та хронологічний діапазон їх побутування.

Ключові слова: скіфи, менади, Діоніс, калаф, тіара, Великий Рижанівський курган, Деев курган, Гайманова Могила, Пісочинський могильник.

ВСТУП

Одним з найпомітніших досягнень піввікової польової діяльності С. А. Скорого стали розкопки у 1995—98 рр. Великого Рижанівського кургану, що поповнили Музейний фонд України непересічними знахідками, а скіфознавство — інформативним комплексом, репрезентованим непогатованим похованням представників аристократичної верхівки скіфської доби. За традицією, започаткованою Б. М. Мозолевським виданням матеріалів Товстої Могили (Мозолевський 1979) та властивою саме українському скіфознавству, до якої неодноразово долучався і сам ювіляр (Скорий 1990; Ромашко, Скорий 2009), вивчення аристократичного кургану було підсумовано публікацією окремої монографії (Скорий, Хохоровски 2018). Серед яскравих матеріалів Великого Рижанівського кургану важко виділити лише одну атрактивну знахідку, яка стала б своєрідним логотипом, що презентував пам'ятку у науковому чи більш широкому просторі на кшталт срібної амфори з Чортомлика, золотого гребню з Солохи чи пекторалі з Товстої Могили. Але чимало предметів з поховань

кургану, знайдених під час і дореволюційних, і новітніх розкопок, мають високий інформаційний потенціал і вартують щонайменше окремого прискіпливого вивчення. Особисто для мене при згадці про Великий Рижанівський курган відразу спадає на думку золота пластина від головного убору із зображенням п'яти танцюючих менад — єдина пряма аналогія таким же пластинам з Пісочинського курганного могильника, фотографія яких прикрасила обкладинку моєї монографії (Бабенко 2005).

Окрім цих двох пам'яток, ще у кількох скіфських курганах було знайдено контурні пластинки у вигляді фігурок танцюючих менад. Відомі також знахідки аплікацій із зображенням танцюючих жінок, атрибуція яких неоднозначна. Знаходження у суто скіфських похованнях пластинок, прикрашених персонажами достеменно давньогрецьких культів, серійність цих аплікацій, сприяли посиленій увазі до них дослідників. Відтак, історіографія їх вивчення має доволі розлогу проблематику. Це і численні спроби реконструкції зовнішнього вигляду головних уборів, і підрахунок вірогідної кількості матриць, використаних для отримання пластинок з різних комплексів, і семантика відтворених образів, насамперед, нюанси їх сприйняття у скіфському середовищі, і визначення статусу власниць головних уборів, прикрашених менадами, нарешті, залучення пластинок для обґрунтування хронологічної позиції пам'яток тощо. Кожну із згаданих проблем передчасно вважати вирішеною. Проведений аналіз дозволяє уточнити низку подробиць та виправити деякі помилки, що мимоволі накопились з часом.

Насамперед, доречно навести перелік пам'яток, де були виявлені пластинки із зображенням танцюючих менад.

ВЕЛИКІ ПЛАСТИНИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

1. Великий Рижанівський курган. Бокова гробниця з непограбованим похованням шляхетної жінки зі служкою досліджена у 1887 р. Г. Осовським. Однак залишки парадного головного убору були знайдені селянами під час обстеження провалу, що утворився після незавершених розкопок 1884 р. До археологів вони надійшли в неповному складі, вже не кажучи про якусь інформацію щодо нюансів їх розташування у похованні. Окрім широкої пластини (5 × 17 см) із зображенням 5-ти менад — 3-х з ножем та 2-х з тирсом (рис. 1: 1), — з числа селянських «трофеїв» вдалося повернути повністю збережену метопіду та декілька фрагментів інших пластин — край дугоподібної стлєнгіди, прикрашеної рослинним орнаментом, та два

уламка прямокутних пластин, з рослинним орнаментом (можливо, фрагмент стлєнгіди) та зображенням грифона, а також стійки та смуги з підвісками-бутонами (Скорый, Хохоровски 2018, с. 88—91, рис. 176: 1—7). Зберігається в Краківському археологічному музею.

2. Курган 8, поховання 1 Пісочинського могильника. У непограбованому похованні серед залишків головного убору знайдено 4 пластини із зображеннями менад (рис. 1: 2—5) — 2 великі (4,7—5,3 × 12,5 — 13,4 см) та 2 малі (2,8—3,0 × 4,7—5,0 см). На великих пластинах відтворено дві пари менад, у кожній парі — одна з ножем і одна з тирсом. На малих пластинах — по одній менаді, з тирсом або ножем (Бабенко 1999, с. 87, рис. 1: 3; 2002, с. 60, рис. 1: 3; 2004, с. 149, рис. 2: 3; 2005, с. 124, 125; рис. 17: 1—4, фото 11). Окрім пластин з менадами до прикрас головного убору входили метопіда з рос-

Рис. 1. Великі пластини із зображенням менад: 1 — Великий Рижанівський курган; 2—5 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (за: Скорый, Хохоровски 2018; фото Л. І. Бабенка)

Fig. 1. Large plates with the image of maenads: 1 — Great Ryzhanivka barrow; 2—5 — burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn cemetery (after Skory, Chochorowski 2018; photo by L. I. Babenko)

линним орнаментом, пластини з багатофігурною композицією зі «зміненим» персонажем у центрі та сценою шматування зайця орлом на периферії, пластини зі сфінксом з подвійним тулубом та дугоподібна стленгіда зі сценами полювання вершника на оленя, а також смуги з підвіскам-бутонами (Бабенко 2005, с. 121—129; рис. 15: 1—3, 16: 1—9; фото 12—15). Зберігаються в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова.

КОНТУРНІ ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

3. Деев курган¹. Історія знахідки залишків головного убору майже дзеркальна розкопкам Рижанівського кургану. Під час робіт Н. І. Веселовського у 1891 р. лишилась непоміченою Бокова гробниця з непотривоженим похованням шляхетної жінки. За 5 років стінка камери обвалилася, обвал помітили місцеві селяни, які пробралися до камери і зібрали там чималий «врожай» золотих знахідок, у тому числі і прикраси головного убору. Наступного року курган був дообстежений К. Є. Думбергом. Частину знахідок з селянських «трофеїв» відібрав урядник А. Овдєнко та передав через Археологічну комісію до Ермітажу. Решту знахідок викупили колекціонери — П. А. Маврогордато, від якого через ту ж Археологічну комісію вони потрапили до колекції Ермітажу (ОАК за 1903 год 1906, с. 166, 167, рис. 323), та С. І. Павелко-Павелецький, колекція якого згодом була придбана Історичним музеєм у Москві (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19). Можливо, П. А. Маврогордато продав декілька знахідок і в Британський музей — про це згадує М. І. Ростовцев, посилаючись на № 4076 та 4085 відомого каталогу Ф. Х. Маршалла (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78), хоча в самому каталозі предмети з такими номерами відсутні (Marshall 1911).

Пластинки із зображенням менад та їх окремі фрагменти знаходяться в колекціях двох музеїв. Основна частина зберігається в Ермітажі (рис. 2: 1—12; 3: 1—12). Саме 23 таких аплікації згадано у першому повідомленні про селянську знахідку (ОАК за 1897 год 1900, с. 32). Це ж число пластинок наводить й А. А. Спицин, а саме — 10 із зображенням менад з ножом та 13 — з тирсом (Спицын 1906, с. 172). Вірогідно, всі ці пластинки були відібрані у селян урядником А. Овдєнком, а згодом передані до Ер-

1. У роботах українською мовою часто використовується назва «Діїв курган». Але курган отримав назву за прізвищем селянина Деева, на ділянці якого він знаходився (Спицын 1906, с. 168). Саме «Деев», а не «Діїв» є правильним варіантом написання цього прізвища в українській мові. Відтак, і назва кургану повинна відповідати нормам українського правопису (висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу, який звернув мою увагу на цей орфографічний нюанс).

мітажу, адже серед колекції П. А. Маврогордато вони не згадуються (ОАК за 1903 год. 1906, с. 166, 167, рис. 323). Ще одна менада з ножом, а також велика кількість уламків від різних частин менад (зокрема — голова менади з тирсом, рука з ножом та рука з цапиною ногою, ніж та 5 тирсів — один цілий та 4 фрагменти)² надійшла з колекції С. І. Павелко-Павелецького до Історичного музею у Москві (рис. 5: 1—10; Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19). З часу публікації статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова, які для реконструкції зовнішнього вигляду головного убору звели колекції двох музеїв разом, у науковому обігу фігурує об'єднана кількість менад — 24 (Ростовцев, Степанов 1917, с. 79; Онайко 1970, с. 103; Лесков 1974, с. 33; Мирошина 1980, с. 34). Цікаво, що саме 24 менади були презентовані на планшетах декількох ермітажних альбомів (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Але серед них відсутня менада з ножом з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що має кілька добре помітних втрат, які легко розпізнати на фото (відсутній ніж, частина цапиної ноги та гострий кінчик зачіски). Тобто, 24-а менада на ермітажному планшеті це вже по суті «25-а» у комплексі загалом. Історія появи цієї «25-ої» менади потребує окремого розгляду, можливо, з метою презентації «повного» набору менад на планшет було прикріплено не аутентичну пластинку, а гальванокопію, виготовлення яких добре налагоджене в Ермітажі. Показово, що на цьому планшеті відсутні й інші прикраси деевського головного убору з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що потрапила до Історичного музею — перелічені вище частини менад та їх атрибутів, а також кілька фрагментів пластин з рослинним орнаментом.

4. Гайманова Могила. Залишки прикрас парадного головного убору виявлені в повністю зруйнованому грабіжниками похованні 3 Південної гробниці 4. Знайдено 3 вирізаних по контуру пластинок із зображеннями менад — дві з тирсом та одна з ножом (рис. 5: 1—3; Бидзиля, Полин 2012, с. 165, 494—497, рис. 752: 1—6). Зберігаються в Скарбниці Національного музею історії України.

5. Курган 6 поблизу с. Водославка. Залишки головного убору у пограбованому похованні репрезентовані 5-ма контурними пластинками із зображеннями менад — 3-ма з ножом та 2-ма з тирсом (рис. 5: 4—8; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 2, 3; Daragan, Polin 2022, fig. 12: 1—3; 13: 1, 2), а також кількома пластинами (дугоподібною стленгідою з рослин-

2. Цікаво, що вони практично стовідсотково відповідають втратам «ермітажних» менад, серед яких можна бачити менаду з тирсом без голови, менад без ножа, без руки з ножом та без цапиної ноги, а також 5 менад, у яких відсутній тирс (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135).

Рис. 2. Контурні пластини із зображенням менад (верхній ряд ермітажного планшету): 1—12 — Деев курган (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 2. Contour plates with the image of maenads (upper row of the Hermitage tablet): 1—12 — Deev barrow (after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

ним орнаментом та прямокутною пластиною з протипоставленими фантастичними істотами) та смугами з підвіскам-бутонами (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 1, 4, 5; Daragan, Polin 2022, fig. 9—11). Зберігаються в фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України.

6. Денисова Могила. У зруйнованому грабіжниками похованні знайдено 2 вирізані по контуру менад пластинки — практично неушкоджену із зображенням менади з ножом (рис. 5: 9) та верхню частину тирса від іншої пластинки (неопублікована) (Рябова 1979, с. 47, рис. 1: 5; Мозолевський 1980, с. 133, рис. 68: 11; Бессонова 1983, рис. 6: 3). Зберігаються в Скарбниці Національного музею історії України.

7. Курган 12 Рогачицького курганного поля. Знайдено фрагмент від пластинки у вигляді кисті руки менади з ножом (рис. 5: 11; Бол-

трик, Фіалко 2007, рис. 1: 10). Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України.

8. Курган 14, центральна могила Рогачицького курганного поля. Знайдено контурну пластинку у вигляді менади з ножом (рис. 5: 10; Болтрик, Фіалко 2007, рис. 1: 11). Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України.

КОНТУРНІ ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ» МЕНАД

1. Велика Близниця, гробниця 4. Калаф прикрашали 11 рельєфних контурних пластинок, переважно із зображенням персонажів почиту Діоніса — танцюючих менад і сатирів, по чотири пластинки кожного персонажа, двох

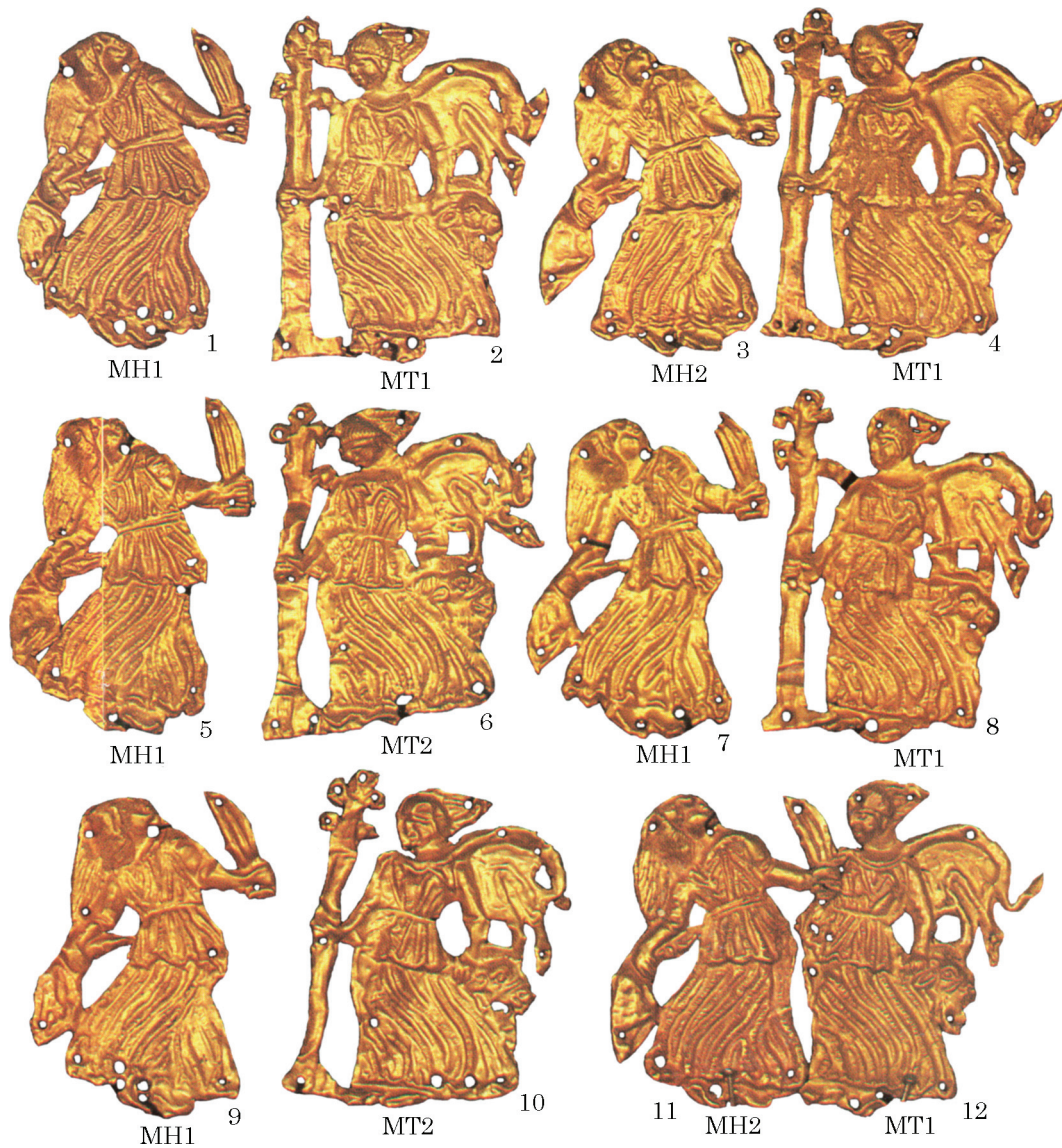

Рис. 3. Контурні пластини із зображенням менад (нижній ряд ермітажного планшету): 1—12 — Деєв курган (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 3. Contour plates with the image of maenads (the bottom row of the Hermitage tablet): 1—12 — Deev barrow (after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

жінок на грифоні і барсі, а також аплікації із зображенням крилатої Ніки (рис. 6: 1—11). Окрім останньої, всі пластинки утворюють пари, в яких персонажі звернені один до одного. Але у кожній із пар відсутня симетрія — різняться пози персонажів, набір атрибутів, вид верхових тварин. Власне менад, співставних з парою «скіфських», четверо. Зі «скіфськими» їх єднає близький тип одягу та набір певних атрибутів. Три менади тримають правицею тирси, хоча їх верхівка має зовсім інше оформлення і відповідає власне класичному давньогрецькому тирсу. Ліва рука тримає тимпан, накидку з виразними складками чи край хітона. Ще одна менада за набором атрибутів більш відповідає «скіфським жрицям» — в одній її руці затиснутий направлений догори вістрям ніж чи кинджал, у іншій вона тримає частину туші тварини, ймовірно, голову.

Зіставлення менад зі скіфських курганів з персонажами головного убору з Великої Близниці стало вже традицією, започаткованою М. І. Ростовцевим, який вважав, що ці пластинки «збігаються майже у всіх подробицях» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 74). Втім, наступні дослідники акцентували увагу саме на відмінностях у зовнішності, атрибутах чи, навіть, темпераменті, «таманських» та «скіфських» менад (за дотепним порівнянням С. В. Поліна — «придворні дами, що зображають пастушок ... скромні гімназистки на тлі менад, які втілюють сувору фанатичну несамотитість скіфського культу»), вказуючи на більшу відповідність перших грецькій образотворчій традиції та прагнення наблизитися до норм скіфського культу у других (Рябова 1979, с. 47—49; Бессонова 1983 с. 75; Безсонова 1993, с. 5; Бидзиля, Полин 2012, с. 495).

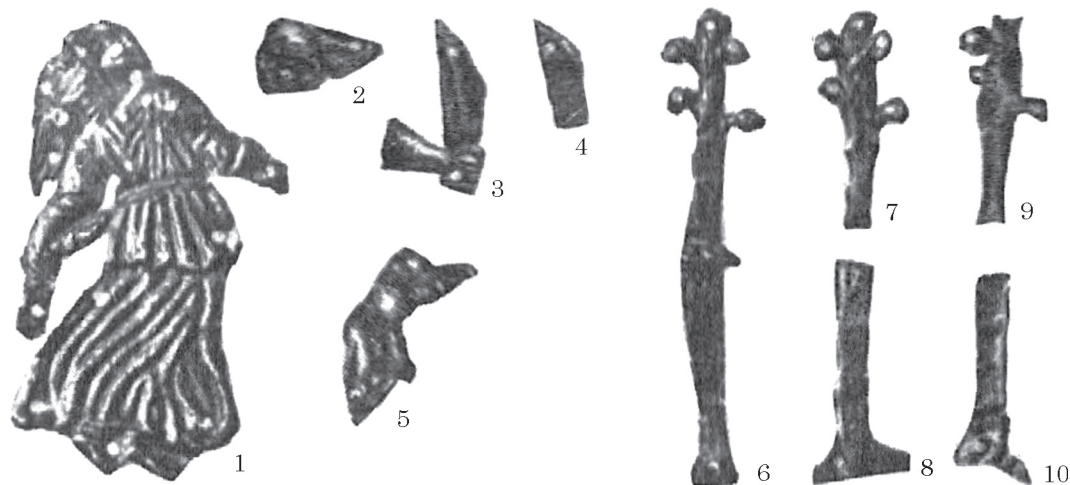

Рис. 4. Контурна пластина із зображенням менади та уламки таких же пластин із колекції С. І. Павелко-Павелецького: 1—10 — Деев курган (за: Ростовцев, Степанов 1917)

Fig. 4. Contour plate with the image of a maenad and fragments of the same plates from the collection of S. I. Pavelko-Paveletski: 1—10 — Deev barrow (after Rostovtsev, Stepanov 1917)

ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ТАНЦЮРИСТОК-«(НЕ?)МЕНАД»

1. Куль-Оба. Серед численних та різноманітних золотих аплікацій, знайдених у цьому похованні, є квадратні пластинки із зображенням двох танцюючих жінок у довгому одязі, одна з яких — з кроталами в руках (рис. 6: 12). Єдина думка щодо атрибуції цих персонажів відсутня. Спроби їх ідентифікації як менад (Копейкина 1986, с. 40—41; Фіалко 2003, с. 124) наражаються на неприйняття або стійке та аргументоване заперечення подібного ототожнення (Уильямс, Огден 1995, с. 150; Круглов 1997, с. 124—127; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 58—61).

2. Огуз. В Північній гробниці серед інших аплікацій виявлено дві пари вирізаних по контуру пластин із зображенням танцюючих жінок (рис. 6: 13—15). Можливим доповненням до цих аплікацій є довгі пластинки, атрибутовані як тирсові гілки, увінчані шишкою (Фіалко 2003, с. 124, 130, рис. 14а—в). О. Є. Фіалко бачить в них саме менад, що отримало як підтримку (Treister 2001, р. 141; Ліфантій 2018, с. 92), так і пряме (Бидзиля, Полин 2012, с. 496) чи опосередковане (Скорый, Хохоровски 2018, с. 90) заперечення.

Втім, пластинки з обох комплексів, Куль-Оби та Огузу, за іконографією, сюжетом, атрибутами дуже далекі від власне «скіфських» менад, отже немає сенсу занурюватися у дискусію про відповідність репрезентованих на цих аплікаціях персонажів образу менад. Можна лише нагадати спостереження С. С. Бессонові про відсутність в одному комплексі знахідок пластинок з менадами та зі сценами «посвячення», а також висновок, підтриманий С. В. Полнім, про різні функції у ритуальних діях власниць уборів, прикрашених тими чи іншими аплікаціями (Бессонова 1983, с. 76; Бидзиля, Полин

2012, с. 497). А саме в Куль-Обі та Огузі серед інших аплікацій були виявлені і пластинки зі сценами «посвячення», що додатково ставить під сумнів коректність атрибуції куль-обських та огузьських танцюристок як менад.

КІЛЬКІСТЬ ШТАМПІВ

Серійність пластинок із зображенням менад, розуміння масштабності якої зростало з виявленням все нових і нових комплексів, спонукала до спроб визначити кількість штампів, використаних для їх відтворення. Вже М. І. Ростовцев відзначав, що 24 пластинки з менадами Деева кургана «зроблені безсумнівно тим же штампом або копією того ж штампу», що і пластина з Рижанівського кургану (Ростовцев, Степанов 1917, с. 79), з чим повністю погоджувався його співавтор П. К. Степанов (Ростовцев, Степанов 1917, с. 98). Нові знахідки пластинок з менадами в Гаймановій та Денисовій могилах створили поживне підґрунтя для подальших вправ у цьому напрямку. Так, В. О. Рябова, оперуючи знахідками з 4-х курганів, вважала, що при виготовленні пластинок з Гайманової Могили використали іншу матрицю, обґрунтовуючи висновок більшими розмірами (як виявилось згодом — ці параметри хибні) менад — висотою 7 та 6,5 см супроти 4,6 см. У той же час менади з Денисової Могили, Деева та Рижанівського курганів збігалися, на думку В. О. Рябової, «до найдрібніших деталей» (Рябова 1979, с. 49, 50). Ця похибка в наведених параметрах пластинок з Гайманової Могили спричинила хибні висновки при порівнянні менад іншими дослідниками. Зокрема, М. В. Русяєва вважала виготовленими «одним штампом або його копією» пластинки з Деева та Рижанівського курганів, Денисової Могили (а також помилково повторно згаданого комплексу «Нижні Сірагози»), а в менадах з

Рис. 5. Контурні пластини із зображенням менад: 1—3 — Гайманова Могила; 4—8 — курган 6 біля с. Водославка; 9 — Денисова Могила; 10 — курган 14 Рогачицького курганного поля; 11 — курган 12 Рогачицького курганного поля (за: Бидзиля, Полин 2012; Daragan, Polin 2022; Бессонова 1983; Болтрик, Фіалко 2007)

Fig. 5. Contour plates with the image of maenads: 1—3 — Haimanova Mohyla; 4—8 — Vodoslavka, barrow 6; 9 — Denysova Mohyla; 10 — barrow 14 of the Rohachyk barrow group; 11 — barrow 12 of the Rohachyk barrow group (after Bydzyly, Polin 2012; Daragan, Polin 2022; Bessonova 1983; Boltryk, Fialko 2007)

Гайманової Могили відзначила не лише інші розміри, а й низку дрібних деталей, якими вони вирізнялись від інших аплікацій (Русяєва 1995, с. 29, 33). З цієї ж причини в переліку найближчих аналогій пластинам з Пісочинського могильника були названі з Деева та Рижанівського курганів, Денисової Могили, але не згадані гайманівські менади (Бабенко 2005, с. 124, 125).

С. С. Бессонова, врахувавши пластинки з 4-х комплексів — Деева кургана, Рижанівки, Гайманової та Денисової Могили (а згодом доповнивши цей перелік і пластинами з кургану 8 Пісочинського могильника), зазначила використання при їх виготовленні трьох різних матриць, але не уточнила, які саме аплікації були відтворені тією чи іншою мат-

рицею (Бессонова 1983, с. 74, 75; Бессонова 1993, с. 5). Л. С. Клочко вважала, що при виготовленні менад з Рижанівки, Деева кургану, Водославки, Гайманової та Денисової Могили використали чотири різні штампи, не уточнюючи, які саме пластинки були отримані від тієї чи іншої матриці (Клочко 1998, с. 140). М. Ю. Трейстер, також долучивши до вибірки менад комплекс кургану 6 біля Водославки, «розподілив» пластинки по двом матрицям. На його думку аплікації Гайманової Могили та Водославки були виготовлені за допомогою однієї матриці, а з Денисової Могили, Деева та Рижанівського курганів — іншої (Treister 2001, р. 141). Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко вважали найближчими за стилістикою менаді з ножом з кургану 14 Рогачицького курган-

Рис. 6. Пластинки із зображенням персонажів почиту Діоніса та танцюристок: 1—11 — Велика Близниця; 12 — Куль-Оба; 13—15 — Огуз (за: Калашник 2014; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014; Boltrik, Fialko 2007)

Fig. 6. Plates with images of characters honoring Dionysus and female dancers: 1—11 — Velyka Blyznitsia; 12 — Kul-Oba; 13—15 — Oguz (after Kalashnyk 2014; Zhuravlev, Novikova, Shemahanskaya 2014; Boltrik, Fialko 2007)

ного поля пластинки з Денисової Могили та один із різновидів аплікацій з Деева кургану (Болтрик, Фіалко 2007, с. 55). С. А. Скорий та Я. Хохоровські дійшли висновку, що з матриці, використаної для виготовлення пластини з Великого Рижанівського кургану, були отримані також пластинки з Деева кургану, Денисової Могили, Водославки та малі пластини з кургану 8 Пісочинського могильника³. Аплікації з Гайманової Могили, кургану 14 Рогачицького курганного поля (вказані як з Гюнівки), а також Великої Близниці були віднесені до виробів інших майстрів (Скорый, Хохоровски 2018, с. 90).

3. Також саме малі, а не великі пластини з цього комплексу чомусь були вказані як найбільш близькі за оформленням аналогії до рижанівської пластини (Скорый, Хохоровски 2018, с. 90).

Докладне порівняння пластин було проведене С. В. Поліним. Найперше, дослідник «повернув» справжні розміри пластинкам з Гайманової Могили (для пластинок із зображенням менад з ножем — $4,8 \times 3,3$ см, із зображенням менад з тирсом — та $4,8\text{—}4,95 \times 3,4\text{—}3,6$ см), виправивши прикру помилку, що багатьох ввела в оману. І саме розмір пластинок як один із критеріїв схожості використав С. В. Полін, порівнюючи знахідки з різних комплексів. За висновками дослідника одним штампом були виготовлені пластини з Рижанівського кургану та Пісочинського могильника, контурні пластинки з Деева кургану та 2 з 3 пластинок з Гайманової Могили. Інший штамп було використано для пластинки із зображенням менади з ножем з кургану 14 Рогачицького курганного поля ($4,3 \times 2,5$ см). Відзначені також близькі розміри пластинок з Водославки — $4,6 \times$

3,0 см (менада з тирсом) та $4,2 \times 2,5$ см (менада з ножем)⁴ (Бидзиля, Полин 2012, с. 496, 497; Daragan, Polin 2022, р. 71). Автори публікації матеріалів кургану 6 біля Водославки «певні особливості у виконанні» аплікацій з менадами зв'язали з хронологічною кореляцією комплексів, відтак підкреслили близькість водославських пластинок до аплікацій з Гайманової Могили, а пластини з Денисової Могили, Великого Рижанівського кургану та Пісочинського могильника видалися «спрощенішими», відтак — «пізнішими» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204).

Отже, майже всі дослідники вважали, що при виготовленні пластинок з менадами торевти використали кілька матриць, хоча розподіл

аплікацій по групах, що об'єднували б вироби від тієї чи іншої матриці, зазвичай не співпадає. Відсутні також і вказівки на якийсь чіткий критерій, яким би обґрунтовувався запропонований розподіл. Треба все ж визнати, що зіставлення пластинок із зображенням менад стикається з низкою об'єктивних труднощів. По-перше, практично неможливо порівняти пластинки «наживо» — вони зберігаються в шести різних музеях трьох країн, отже доводиться користуватися лише фотографіями, зазвичай різної якості, іноді — малюнками, що не відтворюють усі нюанси штампу. Однак і отримані з однієї матриці пластинки могли різнитися в деталях — різна товщина золотого листа чи проба золота, сила та напрям тиску

на пластину при перенесенні на неї зображення ставали на заваді повної ідентичності рельєфу отриманих аплікацій. Але ще більше різноманітних пертурбацій первинний рельєф пластини міг отримати при вторинній обробці зображення шляхом карбування стекою чи різцем, якими наносилися крапки, риски та інші дрібні деталі. Певних змін рельєф зазнавав і під час вирізання контурних пластинок, і ще більше — при пробитті численних отворів безпосередньо по фігурці менади. Нарешті, змінання рельєфу золоті пластини могло відбуватися і під час використання головного убору, і, насамкінець, безпосередньо у могилі, при її руйнації чи пограбуванні поховання. Все ж, як здається, є можливість доволі об'єктивно порівняти зображення менад з різних комплексів, з метою визначення саме кількості варіантів штамів, отриманих з тих чи інших матриць. Для цього слід обрати своєрідні «еталони» штамів менад, з якими буде порівняна решта пластин з інших комплексів. Для цієї задачі якнайкраще підходять пісочинські пластини з кількох причин — вони презентують по п'ять штамів обох видів менад, які можна порівняти між собою. Враження про їх «спрощеність» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204) видається хибним, навпроти, вони презентують

Рис. 7. Типи штамів менади з тирсом (фрагменти пластин з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника): 1—3 — тип MT1; 4, 5 — тип MT2 (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 7. Types of maenad stamps with thyrsus (fragments of plates from burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn barrow group): 1—3 — type MT1; 4, 5 — MT2 type (photo by L. I. Babenko)

одні з найкращих відбитків з матриці, до того ж найменш змінених вторинними доробками рельєфу чи численними отворами, пробитими безпосередньо по фігуркам менад. Нарешті, саме ці пластини були найбільш доступні автору для дослідження.

Отже, можна впевнено стверджувати ідентичність обох великих пісочинських пластин, на кожній з яких відтворено по дві пари менад, тобто, обидві пластини було виготовлено за допомогою однієї і тієї ж матриці. Але у той же час також добре помітна велика кількість дрібних рис, що відрізняють одне від одного як зображення обох менад з тирсом, так і з ножем. Для зручності назовемо їх умовно МТ1 і МТ2 (менади з тирсом) та МН1 і МН2 (менада з ножем). Наведу лише частину найбільш виразних розбіжностей у зображенні менад.

Для зображень менад з тирсом вони наступні (рис. 7: 1, 4):

а) різниця у розмірі трикутника на потилиці (частини головного убору чи зачіски) — у МТ2 він помітно більший (приблизно $0,45 \times 0,45$ проти $0,6 \times 0,6$ см);

б) більш виразний з поперечним рифленням «комірець» накидки у МТ1; у МТ2 комірець гладкий, ледь помітний;

в) з лівого боку торса у МТ2 4 паралельні складки, у МТ1 складки утворюють фігуру у формі тризубця;

г) форма складок нижче поясу МТ2 має 4 паралельні складки з лівого боку, у крайню внутрішню складку впираються складки правого боку, нахилені в інший бік; у МТ1 внутрішні складки лівого та правого боку утворюють літеру «Λ», всередині якої знаходиться коротка складка, що не доходить до рівня поясу;

д) руки МТ1 та МТ2 охоплюють держак тирса з різних боків;

е) форма складок нижньої частини хітону — у МТ1 друга ззаду складка у нижній частині роздвоюється на дві гілки; у МТ2 між двома задніми складками, більш ніж на половину їх довжини, знизу вклинилася коротка складка;

е) різна довжина та форма ступень — у МТ1 вони довгі, тонші та більш звивисті, у МТ2 — короткі та більш прямі (довжина від п'ятки до носка у МТ1 приблизно 0,6 см, у МТ2 — 0,5 см).

Можна знайти ще чимало менш помітних відмінностей, але і за набором перелічених ознак досить легко визначити належність зображення менади з тирсом на короткій пластині з Пісочинського могильника — поза всяких сумнівів воно відповідає типу МТ1 (рис. 7: 3).

У зображеннях менад з ножем можна відзначити наступні розбіжності (рис. 8: 1, 3):

а) відсутня V-подібна складка на правій лопатці у МН1 та добре помітна у МН2;

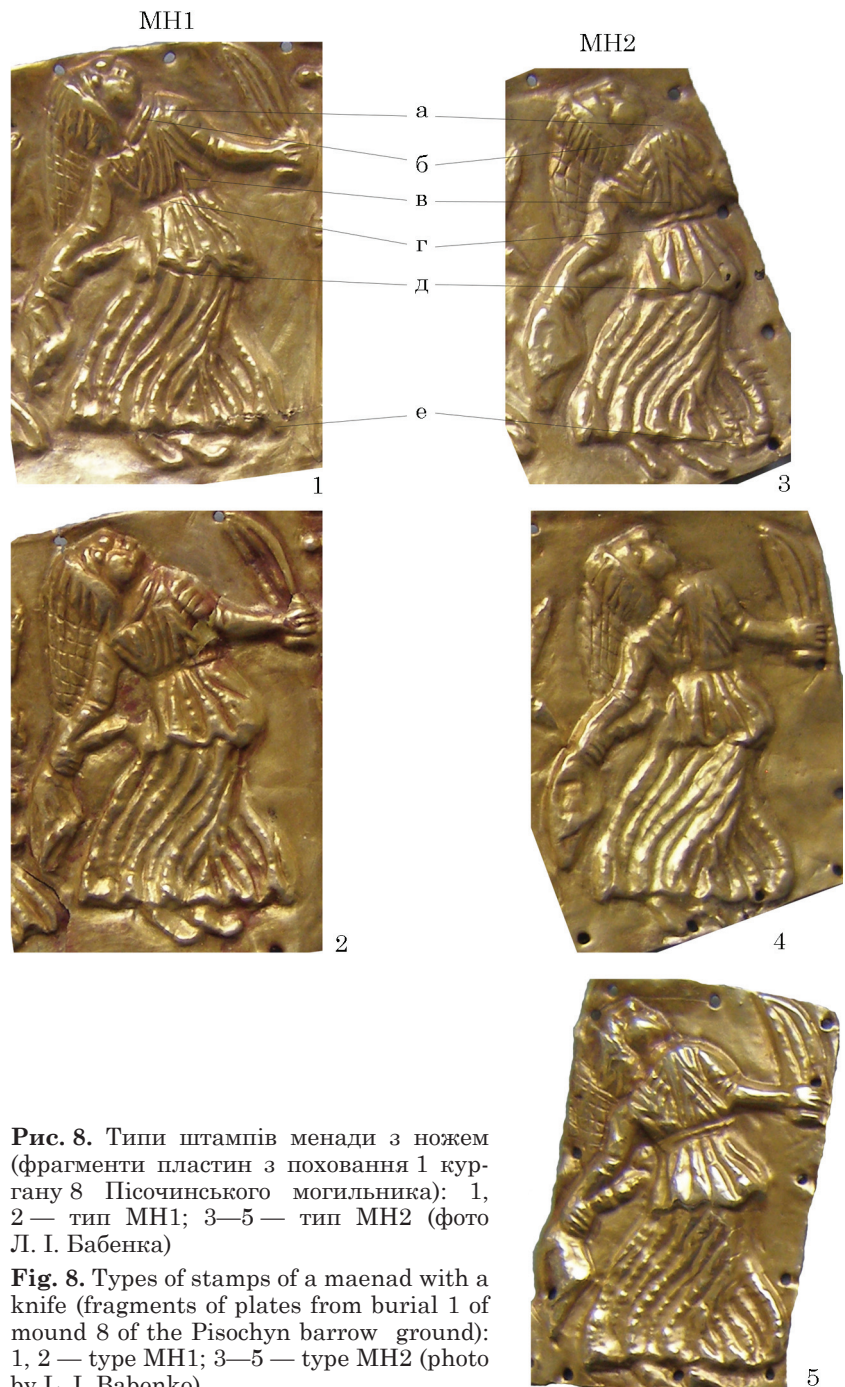

Рис. 8. Типи штампів менади з ножем (фрагменти пластин з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника): 1, 2 — тип МН1; 3—5 — тип МН2 (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 8. Types of stamps of a maenad with a knife (fragments of plates from burial 1 of mound 8 of the Pisochyn barrow ground): 1, 2 — type МН1; 3—5 — type МН2 (photo by L. I. Babenko)

б) верхня складка у МН1 утворює виразний «комірець», у МН2 вона ледь помітна;

в) візерунок складок на торсі (зі спини). У МН1 з лівого боку складки утворюють виразні, вписані одна в одну «літери» «V», а з правого боку — маловиразні, у вигляді «Λ», між ними — 4 добре помітні похилі паралельні складки; у МН2 візерунок складок з лівого боку зламаний, з правого утворює фігуру у вигляді вписаних одна в одну «літер» «Λ», складки між «літерами» менш виразні;

г) у МН2 добре помітний рельєфний пояс, у МН1 пояс позначає вдавлена лінія;

е) складки нижче поясу у МН1 утворюють у центрі неправильний ромб, всередині якого знаходиться складка, обведена контуром ромба; у МН2 у цьому місці дві «двостулкові» складки щільно прилягають одна до одної;

є) форма складок нижньої частини хітона — у МН1 крайня права складка знизу роздвоєна у вигляді «ластівкового хвоста», у МН2 вона плавно закруглена.

За набором перелічених ознак також неважко визначити належність менади на короткій пластині саме до типу МН2 (рис. 8: 5).

Тобто, можна стверджувати напевно, що на матриці, з якої отримали пластини, було відтворено саме дві майже ідентичні пари менад. Показово, що ці пари ні за іконографією, ні за сюжетом, ні за набором атрибутів не відрізняються одна від одної. Здається, цілком достатньо було виготовити матрицю з однією парою менад і тиражувати її на пластині якої завгодно довжини. Такий прийом був розповсюдженим і як приклад можна навести діадему з Куль-Оби, на якій двічі відтворено композицію з матриці, початковий вигляд якої презентує пара пластин з того ж таки головного убору з Пісочинського могильника, а потім між двома ділянками по центру відтворено ще одне зображення міксаморфної істоти з «морським драконом» лише з одного боку (Бабенко 2023, с. 158, рис. 6: 1—4; 8: 1—5). Яким сенсом керувався майстер, виконуючи «зайву» роботу, пояснити важко. Можливо, це пов'язано з буквальною відтворенням художнього прототипу, де було зображено саме дві пари менад.

При наступному зіставленні менад з інших комплексів з виділеними «еталонами» як найбільш чутливий критерій доцільно використати нюанси оформлення складок одягу. Саме їх як папілярний візерунок на відбитку пальця вирізняє неповторність — навіть торецт при вирізанні для матриці практично ідентичних зображень пар менад, не спромігся відтворити його один в один (хоча, можливо, вони також буквально відтворюють візерунок складок одягу саме двох пар менад на скопійованому прототипі). Ці хитросплетіння складок візерунка можна розпізнати і на спотвореному вторинними доробками рельєфі. При цьому використання при порівнянні інших нюансів рельєфу зі

слідами пізніших втручань, скоріше може заплутати чи привести до хибних висновків. Як приклад, можна навести рельєф зачіски у трьох менад типу МН2 на пісочинських пластинах. У однієї менади вони мають вигляд акуратно укладених рівних «дредів», у іншій «дреди» набули форму трикутників, у третьій менади перетворилися у аморфний змазаний візерунок.

Спочатку порівняємо з «еталонами» 5 менад на пластині з Великого Рижанівського кургану. За набором всіх ознак кожна з цих менад повністю відповідає менадам пісочинських пластин, у наступному порядку, зліва направо — МН2—МТ1—МН1—МТ2—МН2 (рис. 1: 1). Для переконливості наведемо найбільш виразні збіги. У обох крайніх менад (МН2) відсутня складка-комірець під горлом (б); вище поясу — зламаний візерунок складок ліворуч та «Λ-подібні» — праворуч (в); виразний пояс (г); «двостулкові» складки нижче поясу (д); закруглений край хітону праворуч (е). Друга зліва менада з тирсом (МТ1) має малий «трикутник» на потилиці (а); виразний «комірець» (б); «тризубчасту» складку на грудях (в); роздвоєну складку у нижній частині хітона (є); довгі звивисті ступні (є). У менади з ножом (МН1) посередині складка-комірець під горлом (б); «V-подібні» складки з лівого боку над поясом (в); пояс вдавлений, нерельєфний (г); ромбоподібна складка зі складкою всередині під поясом (д); роздвоєна складка в нижній частині хітону (є). Нарешті, у менади з тирсом (МТ2), другої справа у ряду, великий «трикутник» на потилиці (а); непомітний «комірець» (б); паралельні складки на грудях (в); 4 складки з лівого боку нижче поясу (г); клин із короткої складки між двома довгими складками ззаду у нижній частині хітона (є); короткі ступні (є). Показово, що збігаючись до найменших подробиць у складках одягу, рельєф зачіски обох крайніх менад (МН2) рижанівської пластини не зазнав вторинної підробки, а відтак здається не схожим на зачіски «еталонів» пісочинської пластини. Це наочно демонструє необхідність обережності у висновках при порівнянні окремих ділянок пластинок, різниця в рельєфі яких не завжди свідчить про використання різних матриць.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що для отримання рижанівської та пісочинських пластин була використана одна й та сама матриця. На цій матриці було вирізано саме 2 пари менад — у тому вигляді, як вони репрезентовані на пісочинських пластинах. І менади на двох «малих» пластинах з Пісочинського могильника, і крайню ліворуч менаду на рижанівській пластині було також зроблено за допомогою цієї ж матриці. Для цього використали крайні зображення менад на матриці, більш зручні для отримання окремого відбитку.

Тепер порівняємо пісочинські «еталони» з найбільшою за кількістю «колекцією» менад

з Деева кургану. Головна проблема тут полягає у ступені доступності всієї вибірки. У більшості публікацій пластинки з цього кургану були презентовані зображенням лише однієї чи кількох менад (Спицын 1906, рис. 41; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII; X: 1; Онайко 1970, табл. XXXIV: 447в; Лесков 1974, с. 24, 109, рис. 24, 96; Мирошина 1981, с. 65, рис. 9: 3)⁵. Але згодом ермітажна колекція менад була опублікована повністю, навіть з надлишком — 24-ою менадою (див. характеристику комплексу на початку статті) (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Хоча ступінь збереженості багатьох менад (нерівні обрізки контуру, втрати частин, численні отвори) та якість фотографій не дають змоги розгледіти усі дрібні нюанси, відзначені на «еталонах», однак у більшості випадків, передусім завдяки неповторності малюнків складок одягу, вдається розпізнати той чи інший тип менади, а відтак — констатувати використання для їх виготовлення все тієї ж матриці.

Зокрема, серед менад, презентованих на ермітажному планшети, до типу МТ1 (е — роздвоєна на 2 гілки складка у нижній частині хітону) можна зарахувати 7 пластинок (рис. 2: 5, 7, 9; 3: 2, 4, 8, 12), до типу МТ2 (е — клин між двома задніми складками у нижній частині хітону) 6 пластинок (рис. 2: 1, 3, 11, 12; 3: 6, 10), до типу МН1 (а, б, д — відсутня V-подібна складка на правій лопатці, виразний комірець та ромбоподібна складка під поясом) — 8 пластинок (рис. 2: 2, 4, 6, 10; 3: 1, 5, 7, 9) і до типу МН2 (а, б, д — V-подібна складка на правій лопатці, невиразний комірець та «двостулкові» складки нижче поясу) — 3 пластинки (рис. 2: 8; 3: 3, 11). Менада з колекції С. І. Павелко-Павелецького має виразні ознаки типу МН2 (рис. 4: 1) — V-подібна складку на лопатці та «двостулкові» складки нижче поясу (а, д).

Отже, як легко помітити, у цьому зібранні відсутній паритет не лише між пластинками із зображенням менад з тирсом та менад з ножем (13:11). Співвідношення порушене і між окремими типами зображень «однакових» менад. У менад з тирсом воно становить пропорцію 7 (МТ1) : 6 (МТ2). У менад з ножем, враховуючи вірогідну аутентичність пластинки саме з Історичного музею — 7 (МН1) : 4 (МН2). Подібна диспропорція серед пластин може мати щонайменше два пояснення. Вона пов'язана або ж з тим, що при виготовленні убору не переймалися дотриманням пропорційності між окремими штампами, можливо відбракуую-

чи пошкоджені при вирізанні аплікації. Або ж частина пластинок була втрачена — чи то ще власницею убору, чи при пограбуванні поховання селянами. Але беручи до уваги наявні пластинки, можна стверджувати, що для вирізання аплікацій цього убору були залучені щонайменше 7 великих пластин, на кшталт пісочинських.

Обидві менади з тирсом з Гайманової Могили належать до типу МТ2 (рис. 5: 1, 3) — у них виразний клин між двома задніми складками у нижній частині хітону (е). У менади з ножем відсутня V-подібна складка на правій лопатці, виразний комірець та ромбоподібна складка під поясом (а, б, д) — тип МН1 (рис. 5: 2).

5 менад з Водославки також репрезентовані лише двома, але вже іншими штампами. Менади з тирсом, у яких, попри суцільну вторинну орнаментацию крапками, добре помітно роздвоєну складку у нижній частині хітону (е), належать до типу МТ1 (рис. 5: 7, 8). У менад з ножем невиразний комірець та «двостулкові» складки одягу нижче поясу (б, д) — тип МН2 (рис. 5: 4—6).

На цьому тлі добре помітні відмінності пластинок з Денисової Могили та Рогачицького поля. При цьому менада з Денисової Могили більш близька до пісочинських «еталонів», зокрема типу МН2 — у неї схожі «двостулкові» складки та характерний заворот складок нижньої частини хітону, що імітує круговий оберт (рис. 5: 9). Але не менш виразні і відмінності — довжина перекинутого на спину волосся, незграбність руки з ножем та кут нахилу останнього тощо. Відмінності менади з кургану 14 Рогачицького поля ще більш різочі і їх добре помітно хоча б за вкрай схематичним візерунком складок (рис. 5: 10).

Таким чином, можна констатувати, що більша частини пластин і пластинок виготовлено за допомогою матриці, де було відтворено зображення 4 менад — типи МТ1 та МТ2, а також МН1 та МН2. Ще дві пластинки — з Денисової Могили та кургану 14 Рогачицького поля були отримані з інших матриць, кожна з окремої. Подібна практика виготовлення декількох матриць, вірогідно — різними майстрами, для тиражування практично ідентичних за сюжетом та атрибутами персонажів, безперечно свідчить про популярність саме цього образу «менад» у скіфському середовищі. Звісно, що відтворені на матриці пари танцюючих менад навряд чи були оригінальним твором торевта. Безсумнівно, це репліка з більш високохудожнього твору, виконаного у металопластиці чи у зовсім іншій техніці. Так, висловлено оригінальну думку, що для відтворення трьох менад з Великої Близниці було застосовано метод художнього інверсування, при якому тривимірною скульптура при повертанні навколо осі слугувала моделлю для відтворення фігурок менад у різних ракурсах (Круглов 2004, с. 36, 37).

5. У ряді публікацій навіть неповний склад пластин репрезентовано некоректно. Так, на ілюстрації у роботі Н. А. Онайко у ряді з шести пластин друга та третя менади як з ножем, так і з тирсом представлені одними і тими ж пластинами (Онайко 1970, табл. XXXIV: 447в). Ця ж ілюстрація без змін була використана Т. В. Мирошиною (Мирошина 1981, с. 65, рис. 9: 3).

«Скіфських» менад також зображено у різних ракурсах — анфас (з тирсом) та зі спини (з ножом). Але, скоріш за все, існувала доволі високохудожня образотворча версія цих менад, причому саме двох пар, яким торевт, що виготовив матрицю, намагався наслідувати буквально, повторюючи складний візерунок складок хітону. Хоча, можливо, майстру не вистачило хисту для повторення багатьох тонких деталей. Зокрема, обличчя менад та деякі інші риси відтворено досить грубо, навіть гротескно.

Подібна практика тиражування «еталона» при потребі масового виготовлення пластинок відома ще з часів архаїки — як приклад можна навести пластинки із зображення грифона з Переп'ятихи, серед яких аплікація із зображенням «реалістичного» грифона правила за модель при виготовленні решти пластин «схематичного варіанту» (Скорий 1990, с. 38—41). Найімовірніше, ситуація з пластинами із зображенням менад могла бути схожою, але більш довершений їх варіант залишився невідомим дослідникам. Так, напрочуд витончене зображення менади відтворено на пластині із слонов'ї кістки з кургану Близнець 2 (Ромашко, Скорий 2009, с. 51, рис. 16: 21; 57: 4). Втім, не можна відкидати, що подібним зразком слугувала не пластина, а інший виріб, наприклад, зображення на посуді⁶ (Русяєва 1995, с. 29).

ОДЯГ, ЗАЧІСКИ, АТРИБУТИ

Зображення менад на пластинах вкрай лаконічні, втім, атрибуція тих чи інших рис не завжди однозначна і часто дослідники не сходяться на єдиній думці при опису цих ознак.

Одяг. Напрочуд мало уваги дослідники приділяли власне елементам одягу менад. Він характеризувався як «довгий хітон» (Русяєва 1995, с. 29), пеплос (Ромашко, Скорий 2009, с. 51), довгий, зібраний у численні вертикальні складки хітон, з виділеною на рівні стегон горизонтальною складкою і довгими до зап'ясть рукавами та підперезаний на талії пояском (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «тога» (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192). У менад з тирсом доповненням до одягу була «накидка» (Рябова 1979, с. 47), плащ (Русяєва 1995, с. 29), «плащ із цапиної шкіри з ніжками» (Бабенко 2005, с. 124), «наплічна накидка із закінченнями у вигляді довгих хвостів» (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «гіматій» (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), накидка з довгою бахромою (Daragan, Polin 2022, р. 67). С. В. Полін цілком слушно зіставляє шати менад з одягом «німфи, що з острахом визирає з гушавини», зображеної на пластинці з Бабиної Могили (Мозолевський, Полин 2005, с. 330).

Шати менад дійсно мають дуже виразну горизонтальну складку на рівні стегон, яку можна сприйняти як ознаку наявності двох елементів плечового одягу — довгого плісированого хітону, поверх якого одягнуто короткий плісирований хітон або «палуллу», нижній край якої сягає лінії стегна (Скржинская 2001, с. 193; Мерцалова 1993, с. 84). Зокрема, шати менад з головною уборою Великої Близниці складалися саме з двох елементів (рис. 6: 5, 7). Але можливо це і колпос — широка горизонтальна складка-напуск, яка утворювалася при підтягуванні одягу, коли зайву його довжину підбирали і випускали поверх другого поясу на попереку (Стамеров 1978, с. 44). Талію підперезує тонкий пояс. Не можна однозначно визначитися, чи є у хітонів рукава. На пісочинських пластинах у менад з ножом численні перетинки на руках по лікоть, які можна сприйняти за складки рукавів. Менади з тирсом, тип МТ1, голорукі, без помітних перетинок, у менад МТ2 дві виразні перетинки на внутрішньому ліктьовому згині лівої руки більш нагадують саме анатомічну складку.

Характерною рисою хітонів є декор їх складок рядами крапок. Можливо у цей спосіб майстер імітував зображення пластинок, нашитих на одяг (Рябова 1979, с. 49; Русяєва 1995, с. 29). Площа покриття одягу такими крапками та виразність їх рельєфу на різних пластинках неоднакова. На хітоні менади з Денисової Могили вони зовсім відсутні, на рижанівській та пісочинських пластинах та менаді з рогацького поля ледь помітні, більш рельєфні на пластинах з Деева кургану, ще виразніші на менадах з Гайманової Могили. А при нанесенні крапкового орнаменту на одяг менад з Водославки торевт зовсім втратив почуття міри, прикривши рядами крапок старанно відтворену круговерть складок одягу. Як видається, щонайменше у двох останніх випадках, цей орнамент має вторинний характер і наносився стекою після зняття пластини з матриці з метою посилити слабо відтворений рельєф (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

«Накидка», що «майорить» (Русяєва 1995, с. 29) чи «розвивається на вітру» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) за спиною менад з тирсом, є традиційним елементом одягу супутниць Діоніса. Це небріда — плащ, зазвичай, зі шкіри леопарда, оленя чи іншої тварини, густо вкритий плямами (Yates 1891, р. 225, 226; Скржинская 2010, с. 186). Шкура має три відростки, але це не хвости (Бидзиля, Полин 2012, с. 494) чи бахрома (Daragan, Polin 2022,

6. Відомо чимало знахідок давньогрецького червонофігурного посуду із зображенням менад (лише в електронній базі *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* знаходиться 654 посудини із зображенням менад — *Fondation pour le Lexicon...* 2023; див. також: Moraw 1998), у тому числі і зі скіфських пам'яток, зокрема кілька менад зображено на кратері з Бердянського кургану (Фіалко 2001, с. 80, 81, рис. 1). Однак серед них відсутні зображення, які можна було б назвати прототипами для золотих пластинок.

р. 67). Саме на пісочинських пластинах добре помітно, що кінці двох відростків оформлені у вигляді ратиць — повністю ідентичних ратиць задньої ноги цапа, яку тримає менада з ножем. Закінчення ще одного відростка менш чітке, але не виключено, що це також ратиця третьої ноги цапа. Відтак, у цій сцені наявні усі чотири ноги цапа — одна відрубана, ще три — на знятих з тварини шкурі. Верхній край небріди від однієї з ніг цапа до шиї менади окреслено дугоподібним виразним кантом. На деевських фігурках він гладкий, у решти менад орнаментований поперечними перетинками, найкраще помітними на пісочинських пластинах. Що відтворює цей орнамент — фактуру шерсті, плямисту шкіру чи щось інше, сказати важко.

Зачіски / головні убори. Оформлення зачісок (головних уборів?) кожної з менад, з ножем чи з тирсом, суттєво відрізняється за зовнішнім виглядом. Цю різницю посилює вторинна підправка цих деталей, вже після отримання штампу, що іноді надавало неповторних рис тому чи іншому варіанту зачіски. Все це сприяло розмаїттю атрибутів, а також певній неузгодженості щодо визначення самої ознаки — зачіски чи головного убору. На думку дослідників (що, звісно, характеризували пластинки з різних комплексів) у менади з ножем «довге волосся вільно спадає донизу» (Рябова 1979, с. 47), «довгі коси окремими пасмами вільно спадають донизу» (Русяєва 1995, с. 29), «довгий м'який гострокінцевий ковпак, прикрашений картатим візерунком» (Бабенко 2005, с. 124), розпущене довге волосся, що звисає до стегон (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «волосся хвилями лежить на лівому плечі» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), а у менади з тирсом «на голові капюшон» (Рябова 1979, с. 47), зачіска «нагадує за силуетом високий головний убір» (Русяєва 1995, с. 29), головний убір у вигляді «напівсферичного капелюха, що щільно облягає голову, з клапанами, що прикривають вуха і коротким твердим конічним верхом» (Бабенко 2005, с. 124), головний убір з трикутним верхом, що відлетів назад (Бидзиля, Полин 2012, с. 494; Daragan, Polin 2022, р. 67), заплетене у високу зачіску волосся, можливо, капюшон (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

Логічно припустити, що попри наявне розмаїття думок, у всіх варіантах зображено якийсь один, спільний для всіх менад атрибут — зачіску чи головний убір. Розглянемо спочатку оформлення голови менади з тирсом. Воно виразно складається з двох частин — такого собі «очіпка» з невеликим «навушником», що щільно облягає голову та прикріпленого до потилиці трикутника, в якому і бачать верхівку головного убору. Оформлення голови у менад різне — на пісочинських пластинах вона абсолютно гладка і радше нагадує саме «очіпок», відомий на зображеннях менад у вазовому живописі (Yates 1891, fig. on p. 226; Галани-

на 2009, рис. 3). Верхня частина голови менад на гайманівській та частині деевських пластин має виразні вертикальні смуги, що сходяться на маківці, і які можна інтерпретувати як скручені у тугий жмут пасма волосся на кшталт дредів. Нюанси оформлення трикутної верхівки найкраще відтворені саме на пісочинських пластинах, де опуклу серцевину всередині трикутника обрамовують випуклі перлини, схожі на перетяті жмути волосся. Також ключове значення для атрибуції «трикутника» має місце його примикання до голови — не на маківці, де мала б знаходитися верхівка гіпотетичного головного убору, а на потилиці, нагадуючи затуляний у жмут хвіст із волосся. Подібний вузол волосся, зібраний нижче маківки, походить на «лампадіон», що стирчав ззаду, на кшталт ручки олійної лампи (Стамеров 1978, с. 48; мал. 48: и, i, i). Таку зачіску можна побачити не тільки на численних предметах давньогрецького живопису, а й у деяких персонажів на виробках греко-скіфської тореветики, зокрема у двох скіфів-лучників на відомій пластинці з Куль-Оби. Отже, оформлення голів менад сприяє амбівалентності тлумачень і дозволяє бачити як головний убір, «очіпок», так і своєрідну зачіску. У той же час місце кріплення трикутника до потилиці свідчить на користь того, що тореветом відтворено елемент не головного убору, а саме зачіски — затуляного у жмут хвоста, що, можливо, виглядає з-під «очіпка».

Атрибуція волосся на закинутій горілиць голові менади з ножем, що вільно спадає донизу, менш суперечлива, розмаїття зачісок здебільшого надає їй вторинна підправка, хоча на більшості пластинок її додаткове оформлення відсутнє. Найбільше вирізняється волосся у менад інших штамів — на пластинці з Денисової Могили пасма виразно хвилясті, розкуйовджені, але дуже короткі і лежать на плечі менади. На рогачиській пластині довгі пасма складають лише три чи чотири прямі пряди. На решті пластин прядки копни закинутого назад волосся ледь помітні, і лише на пісочинських пластинах торевет виявив неабиякий хист «перукаря», «спорудивши» менадам фактурну зачіску. Голову менад вкривають паралельні прядки «дредів», хоча, як зазначалося вище, якість їх рельєфу різна — вони могли бути ідеально рівними, підтрикутної форми чи перетворилися у аморфний змазаний візерунок. Копна волосся, що лежить на лівиці, вкрита прокресленою картатою сіткою і пісочинські пластини єдині, де відтворено такий візерунок. Можливо, таким чином майстер намагався передати перетнуті ниткою дреди, на кшталт зачісок, які мають декілька персонажів верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили — юнак з амфорою та дорослий скіф без налобної пов'язки. У поєднанні з «дредями» ця зачіска дійсно чимось нагадує м'який гостроверхий ковпак (Бабенко 2005, с. 124), але все ж, зіставляючи із зображеннями інших ме-

над, більш доречною видається атрибуція на користь своєрідної зачіски.

Атрибути менад: голова та нога тварини, тирс, ніж (меч, кинджал). Попри здавалось би однозначність перелічених атрибутів, через їх схематичне відтворення думки дослідників співпадають далеко не завжди. Так, у частинах розрубаної тварини бачили як цапа (Спицин 1906; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Онайко 1970, с. 103, 116; Мирошина 1981, с. 52; Бессонова 1983, с. 74; Безсонова 1993, с. 5; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фіалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), так і барана (Рябова 1979, с. 47; Русяева 1995, с. 29; Бидзиля Полин 2012, с. 494). На думку Л. С. Клочко в руках менад частини різних тварин — у менади з ножом нога цапа, у менади з тирсом — голова барана (Клочко 1998, с. 140; 2006, с. 73). До курйозних визначень слід віднести атрибуцію ноги тварини як рогу достатку (Бобринской 1894, с. 142) чи голови цапа (Мозолевский 1980, с. 133).

Звісно, навряд чи можливо визначити видо-ву атрибуцію тварини (цапа чи барана), ґрунтуючись на нюансах саме зображення. Про перевагу на користь цапа свідчить, насамперед, належність менад до діонісійського почиту. Цап був одним з найбільш поширених зооморфних втілень Діоніса, культовим символом цього бога. Саме в козеня, рятуючись від гніву Гери, був перетворений Діоніс. Виражені цапині риси мають й інші персонажі діонісійського почиту — Пан і сатири. Обов'язковими учасниками сатиричної драми були обряджені в цапині шкури сатири. «Трагедія» (τραγῳδία) — «пісня цапів» як вид драми отримала назву від трагічного хору, учасники якого, зображуючи супутників Діоніса, одягалися в цапині шкури. Разом з тим, саме баран у діонісійських культурах був семантичним еквівалентом цапа (Шауб 2007, с. 128), отже подібну атрибуцію також не можна вважати принципово помилковою.

Предмет у руці менади з цапиною ногою атрибутовано як *меч* (Бобринской 1894, с. 142; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Артамонов 1966, с. 53; Онайко 1970, с. 103, 116; Лесков 1974, с. 33; Клочко 1998, с. 140; 2006, с. 73), *кинджал* (Мозолевский 1980, с. 133; Безсонова 1993, с. 5) чи *ніж* (Рябова 1979, с. 47; Мирошина 1981, с. 52; Русяева 1995, с. 29; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фіалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90), іноді з уточненням його розмірів — короткий широкий ніж (Бидзиля Полин 2012, с. 494), великий ніж (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) або ж довгий широкий ніж (Daragan, Polin 2022, р. 67). Атрибуція предмета в руці менади саме як *меча*, ймовірно, пов'язана з його розмірами. Втім, відразу впадає в очі асиметричність клинка. Серед інших особливостей морфології цього «меча» є повна відсутність

будь-яких ознак перехрестя та доволі виразне наверхшя рукояті брускоподібної чи овальної форми. Найбільш відповідним історичним прототипом такого «меча» можуть бути мечі з односичним клинком з характерним розширенням посередині — своєрідною імітацією форми клинка махайри. Невелика група подібних мечів об'єднана Д. С. Топалом у тип Шульгівка, названим за найбільш яскравим екземпляром (Топал 2021, с. 327—346). Зазвичай на предметах торетики зображено переважно саме двосичний клинок (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 39—72), але є і виключення — мечі борода-того варвара на піхвах чортотлицького типу, у руках воїнів на конусах з Курджипського кургану та Передеріївої Могили часто зіставляють саме з махайрою⁷ (Алексеев 2006, с. 53, рис. 3: 2, 3; Топал 2021, с. 332, рис. 153).

Форму клинка у руках менад порівнювали і з розповсюдженими у скіфському середовищі ножами з горбатою спинкою, що, зазвичай, зустрічаються у похованнях разом з жертвовною їжею і якими, вірогідно, жертвна тварина і розбиралася (Бабенко, Чиждова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65). Помітне поширення отримали і довгі ножі, близькі за довжиною до двосичних кинджалів. Їх, на думку О. В. Шелеханя, використовували, окрім утилітарних завдань, в ритуальних діях, під час бенкетів або жертвоприношень, залучали як символічну альтернативу зброї в поховальному інвентарі, окремі екземпляри — як власне зброю (Shelekhan 2023, р. 293—344). Слід зауважити, що у менади з Великої Близниці у руках саме короткий ніж або кинджал (Калашник 2014, с. 181). Отже, інтерпретація клинкового предмета у руці менади саме як ножа за історичним контекстом також цілком прийнятна. Звернення до зображень менад на давньогрецьких витворах мистецтва навряд чи посприє розв'язанню цієї дилеми — у руках танцівниць можна бачити як меч, так і ніж або короткий двосичний кинджал (Hauser 1889, Taf. II: 30; Fondation pour le Lexicon... 2023).

Мабуть, найменш суперечлива думка дослідників стосовно атрибуції предмета у правіці менади, що лівою рукою утримує цапину голову. Майже всі побачили в ньому саме тирс⁸ — продовгуватий жезл менад та інших персонажів діонісійського почиту, але багато хто відзначив його своєрідність. Якщо традиційний тирс менад був обвитий виноградним листям, пліщем та увінчаний шишкою пінії, то на пластинах зі скіфських курганів зображено велику, вище «зросту» менади, та доволі товсту палицю, прикрашену у верхній частині п'ятьма відростками — двома парами бокових,

7. Інша точка зору (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 58).

8. Інші, але близькі за суттю визначення — «довга палиця, на кшталт жезла» (Бобринской 1894, с. 142), «посох» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

розташованих по обидва боки стовбура, одним над одним, та ще одним, що увінчує саму верхівку. Вже В. О. Рябова зміну вигляду атрибутів менад пояснила необхідністю відповідати особливостям скіфського ритуалу (Рябова 1979, с. 40). Такої ж думки були С. С. Бессонова, яка порівняла тирс з гілкою з пагонами, що закінчується розкритим пуп'янком (Бессонова 1983, с. 74) та Л. С. Ключко, яка зіставила тирс з «деревцем з листочками і верхівкою, що нагадує бутон» (Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73). Нарешті, висловлено думку про близькість форми тирса древку, увінчаному наверхшам з «грушоподібним» бубонцем, який і сам уособлює рослинний бутон (Бабенко, Чиждова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65; 2022, с. 226, 227).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

Хоча задокументовану фіксацію *in situ* пластинок у непограбованому похованні було здійснено лише у похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника, ці аплікації від самого початку відносили саме до прикрас головного убору. Стосовно частини комплексів, через їх нищівне пограбування, дослідники обмежилися лише констатацією належності пластин до залишків прикрас убору. Але у чотирьох випадках, попри те, що у трьох з них були відсутні як відомості про місцезонаження пластин, так і документовано зафіксований повний набір прикрас, було запропоновано реконструкцію зовнішнього вигляду головних уборів. Окрім використання у цих уборах пластин із менадами, можна простежити чимало інших спільних ознак, що дозволяє верифікувати певні нюанси запропонованих реконструкцій хоча б на рівні гіпотези.

Деев курган. Перша реконструкція була запропонована П. К. Степановим⁹ для головного убору з Деева кургану, з частковим залученням матеріалів Рижанівського кургану. Важливо, що для реконструкції було використано матеріали обох музеїв — Ермітажу (надходження від урядника А. Овдієнка та П. А. Маврогордато) та Історичного музею (надходження від С. І. Павелко-Поволоцького), і це єдина на цей час публікація даної частини матеріалів), що, безумовно, надало висновкам більшої автентичності. Запропонована реконструкція зовнішнього вигляду убору — із заломленою кутом передньою частиною, широкими, нахиленими вперед боковими частинами та гострою

9. Реконструкцію представлено у спільній з М. І. Ростовцевим статті, що фактично складається з двох самостійних частин, написаних кожним із авторів. М. І. Ростовцев охарактеризував культурно-історичний контекст, а реконструкція уборів проведена саме П. К. Степановим, хоча іноді її приписують основоположнику скіфознавства (Боровка 1921, с. 169, 183; Мирошина 1980, с. 40).

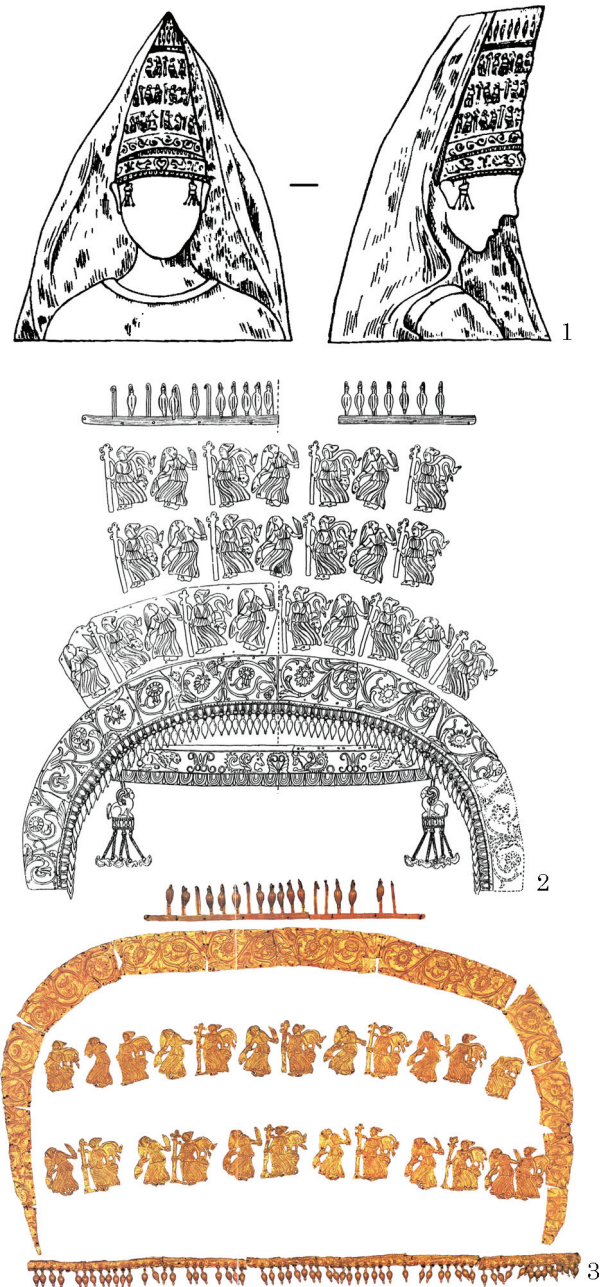

Рис. 9. Варіанти реконструкції головного убору з Деева кургану: 1, 2 — реконструкції П. К. Степанова; 3 — розташування деталей убору на ермітажному планшеті (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 9. Versions of the reconstruction of the headdress from the Deev barrow: 1, 2 — reconstructions by P. K. Stepanov; 3 — the location of the details of the dress on the Hermitage tablet (after Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

верхівкою (рис. 9: 1), не знайшла підтримки. Роздуми та вправи П. К. Степанова щодо розміщення пластин на уборі цікаві, хоча доволі суперечливі. За власним зізнанням дослідника, підґрунтям для відновлення вигляду убору слугували саме викладені дугою пластини на лобного вінця. Об'єднавши пластини із колекції обох музеїв, П. К. Степанов виклав їх двома

півдугами — зовнішньою з гострими кінцями та внутрішньою з прямокутними (рис. 11: 1; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII, VIII). Але для реконструкції убору залучив начебто лише внутрішню дугу — без частин вінця з надходжень колекції П. А. Маврогордато (Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX), відзначивши, що смуга вінця на уборі охоплювала майже всю голову над лобом, вухами та сходилася кінцями на потиличній впадині (Ростовцев, Степанов 1917, с. 96). Однак між словесним описом убору і модельною реконструкцією (рис. 9: 1) (Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX: 2) та його графічною реконструкцією в розгорнутому вигляді (рис. 9: 2; Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX: 1) є протиріччя. Як добре помітно, на самій схемі, ширина пройми арки внутрішнього вінця становить 33 см, і при таких параметрах його кінці не те щоб сягали потилиці, а опускалися перед вухами, не закриваючи їх. Для налобної смуги такої довжини необхідно було залучити всі фрагменти начільного вінця. Власне пластинки-менади П. К. Степанов розмістив у три ряди — нижній ряд утворили 10 фігурок, обидва верхніх по 8 (при цьому у нижнього ряду 5 автентичних менад у вигляді контурних аплікацій були замінені рижанівською пластиною).

Запропоновану реконструкцію убору розкритикували майже всі дослідники, які так чи інакше зверталися до деевського убору. Г. І. Боровка вважав деевський та рижанівський убори близькими чортотлицьким та піддав окремій критиці саме висновки по стленгиді. Зауваженнями були висунуті стосовно її неповноти через незалучення фрагментів з фондів Історичного музею (насправді 2 із 3 фрагментів увійшли до відтвореної двошарової стленгиди — Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII) та неправильного укладання деяких фрагментів, через що напрям завитків на деяких пластинках виявився неузгодженим. Сам Г. І. Боровка вважав, що кінці пластин стленгиди деевського убору були зрізані на кшталт стленгидам чортотлицьких уборів, а відтак — самі убори належали до одного типу (Боровка 1921, с. 183, 184). На відсутність другого ряду стленгиди у запропонованій реконструкції деевського убору дорікали і Б. М. Мозолевський (1979, с. 200) та Т. В. Мірошина¹⁰ (Мірошина 1980, с. 40).

Інше розташування пластин деевського убору репрезентовано на ермітажному планшети, опублікованому в двох альбомах (рис. 9: 3). Початково цей планшет було представлено як «частини головного убору, що складаються з довгої стрічки з кінцями, що звужуються, прикрашеної рослинним орнаментом (аканф)... та рельєфних фігурок танцюючих менад» (Арта-

монов 1966, с. 99, рис. 121), згодом — саме як «реконструкцію» головного убору (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). На планшеті менади розташовані у два ряди, по 12 пластин у кожному, зверху та по бокам вони обрамлені смугою пластин з рослинним орнаментом, розташованих в один ряд (і в якому відсутні 3 пластини з колекції Історичного музею).

Близький порядок взаємного розташування пластин на деевському уборі запропонувала Т. В. Мірошина (без графічної реконструкції), також розмістивши менад у два ряди по 12 пластинок, а над ними — два ряди пластинок з аканфом, що утворювали стленгиду на кшталт калафів з Товстої Могили та Чортотлика (Мірошина 1980, с. 40, 41).

Великий Рижанівський курган. Реконструкція головного убору з цього кургану напштовхується на більш складнощі через неповний набір пластин внаслідок пограбування селянами. Матеріали цього комплексу залучив при реконструкції деевського убору П. К. Степанов. Дослідник звернув увагу на збіг дугоподібного абриса нижнього зрізу пластини з менадами з абрисом дуги верхньої пластини начільного вінця деевського убору і використав це для обґрунтування висновку про вірогідне взаємне розміщення пластин на обох уборах, а саме — менад над начільним вінцем (рис. 9: 2). На переконання П. К. Степанова практично повна тотожність набору пластин обох уборів свідчила про їх належність до одного типу (Ростовцев, Степанов 1917, с. 98—101).

Схожих поглядів дотримувалися Г. І. Боровка та Т. В. Мірошина, які констатували тотожність форми стленгид з рослинним орнаментом, отже — й ідентичність обох уборів та відносили їх саме до скіфських калафів на кшталт чортотлицьким (Боровка 1921, с. 182; Мірошина 1980, с. 41).

Якщо перелічені вище звернення до рижанівського убору були все ж побіжними, то Л. С. Ключко присвятила цьому питанню спеціальне дослідження, запропонувавши також графічну та модельну реконструкцію убору (рис. 10: 1). Виконання цієї задачі було ускладнене не лише відсутністю відомостей про місцезнаходження деталей убору, але і неповнотою їх набору — значна частина поцуплених селянами пластин зникла. Метопіди, смугам та стійкам з підвісками у реконструкції було відведене загальноприйняте місце — на начільній стрічці та по нижньому та верхньому зрізу власне убору відповідно. Пластини із зображенням менад, яких, за цілком справедливим припущенням Л. С. Ключко, було щонайменше дві, розміщені у нижній частині убору. Дугоподібну форму самої пластини дослідниця пов'язала з формою убору, що трохи розширювався догори. Вище пластин з менадами знаходилися прямокутні аплікації з рослинним орнаментом та грифонами, що ритмічно чергували. Цей ряд зверху та по бокам був

10. А також на неправильне розташування пластин, де порушено порядок напрямку завитків аканфу (Мірошина 1980, с. 40).

Рис. 10. Варіанти реконструкцій головних уборів: 1, 2 — Великий Рижанівський курган; 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника; 4 — курган 6 біля с. Водославка (за: Ключко 1998; Скорый, Хохоровски 2018; Бабенко 2020; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019)

Fig. 10. Versions of headdress reconstructions: 1, 2 — Great Ryzhanivka barrow; 3 — burial 1 of mound 8 of the Pischyn barrow group; 4 — Vodoslavka, barrow 6 (after Klochko 1998; Skoryi, Chochorowski 2018; Babenko 2020; Kuprii, Lifantiy, Shelekhan 2019)

обрамлений вузькою стленгідом з рослинним орнаментом, загострені кінці якої дотикалися верхнього краю пластин з менадами (Ключко 1998, с. 140—144, табл. III—V). Таким чином, якщо порівнювати цей убір із запропонованими реконструкціями деевського убору, найближчим за порядком розташування пластин буде саме ермітажний планшет.

Ця реконструкція рижанівського убору в цілому, з незначними поправками, була схвалена С. А. Скорим та Я. Хохоровські. Зокрема, фрагменти пластин з рослинним орнаментом (зі знахідками Д. Я. Самоквасова) вони вважали виключно частинами стленгиди, що обрамляла верхню частину убору. Запропонували дослідники і власний варіант модельної реконструкції убору, виконаний М. Савич (рис. 10: 2), в якому використали лише одну пластину з менадами по центру композиції (хоча підтримали припущення Л. С. Ключко, що їх мало бути 2 чи 3), та перемінили між собою розташування на уборі смуг та стійок з підвісками (Chochorowski, Skoryi 1999, fot. 7; Скорый, Хохоровски 2018, с. 88—91, рис. 188).

Пісочинський могильник, курган 8, поховання 1. На цей час залишки цього головного убору єдині, що походять з непограбованого поховання, дослідженого археологами, відтак його реконструкція має найбільш документоване підґрунтя (рис. 10: 3). Зовнішній вигляд убору відновлено у формі «тіари», де два ряди пластин — зі сфінксом з подвійним тулубом та сценами полювання вершника на оленя, складали лицьове обрамлення, поверх якого були нашиті ще два горизонтальні ряди пластин — з багатофігурною композицією, у центрі якої зображено «змієногий» персонаж та з парними зображеннями танцюючих менад. Доповнювали убір метопіда на начільному реміні та смуга з підвісками по верхньому краю тіари (Бабенко 1999, с. 89, рис. 2; 2002, с. 62, 63, рис. 2; 2005, с. 128, рис. 15: 3; 2020, с. 9, рис. 1). Подібне розташування стленгиди на уборі було обґрунтоване конфігурацією пластин, їх місцезнаходженням у похованні, де під дугоподібною пластиною зі сценами полювання знаходилися викладені півколом 6 пластин зі сфінксом (Бородулин 1978, с. 36), а також збігом радіусу

та довжини внутрішньої дуги трьох пластин зі сценами полювання із верхнім краєм викладених дугою пластин зі сфінксами (Бабенко 2002, с. 63).

Курган 6 біля с. Водославка. Поховання було пограбоване, але значна кількість пластин, що прикрашали головний убір, збереглася, що дозволило запропонувати його обґрунтовану реконструкцію (рис. 10: 4). Її наріжним каменем стала наявність саме дугоподібної стленгиди, яка, на думку О. В. Ліфантій, складала лицьове обрамлення на уборі. Поверх стленгиди, на передній частині убору розміщено 6 пластинок-менад, по верхньому краю — обідки з підвісками. Доповнювала убір метопіда, роль

якої виконувала пластина (ціла та фрагмент) з протипоставленими фантастичними істотами (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 10).

Таким чином, всього дослідниками було запропоновано реконструкції 4 головних уборів, прикрашених пластинками із зображенням менад, що, попри певні відмінності, належали начебто до двох типів, виділених свого часу Т. В. Мірошиною — калафів та тіар. Найбільш виразними ознаками, що вирізняють ці обидва типи є саме форма та розташування на уборах стленгид. На думку дослідниці, стленгиди калафів мали вигляд прямокутних пластин зі зрізаним верхнім кутом чи звуженим кінцем та складали верхній пояс оздобу убору (Мірошина 1980, с. 36, 37). Стленгиди тіар мали дугоподібну форму, нашивалися у нижній частині і складали лицьове обрамлення носія. У цьому контексті красномовна однотипність дослідників щодо однотипності деевського та рижанівського уборів. Вони дійсно багато в чому збігаються, у тому числі і формою стленгид, хоча і дещо різних за будовою, але в обох випадках — дугоподібних, а це є найбільш виразною ознакою саме тіар. Найбільш показова за формою саме «заломлена на тупий кут» рижанівська стленгида (рис. 11: 5), яка за вигином, формою, розмірами практично ідентична стленгидам з Пісочина та Водославки (рис. 11: 2—4) і її найбільш прийнятне розміщення на уборі, навіть з точки зору естетики, саме внизу, як декору лицьового обрамлення.

Саме про таке розміщення стленгиди побіжно свідчить і форма пластини з менадами з дугоподібним абрисом нижнього зрізу, що збігається з абрисом дуги стленгиди і таким чином узгоджує порядок їх взаємного положення на уборі. Спроба Л. С. Ключко узгодити цей вигин з конічним розширенням «калафу» менш переконлива, бо дуга вигину пластини значно перевищує дугу, яку могла б мати пластина при гіпотетичному розширенні убору.

Конічний вигин пластини з менадами цікавий і у іншому контексті. Так, у обох великих пісочинських пластинах із зображенням менад нижній край рівний, але самі менади розміщені по дузі, при цьому обидві крайні ледь нахилені назовні та стоять на зрізі пластини, а середні трохи вище нього. Зрозуміло, що саме так, по дузі, мена-

Рис. 11. Дугоподібні пластини-стленгиди парадних головних уборів: 1 — Деев курган; 2, 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника; 4 — курган 6 біля с. Водославка; 5 — Великий Рижанівський курган (за: Ростовцев, Степанов 1917; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019; Скорый, Хохоровски 2018; фото Л. І. Бабенка)

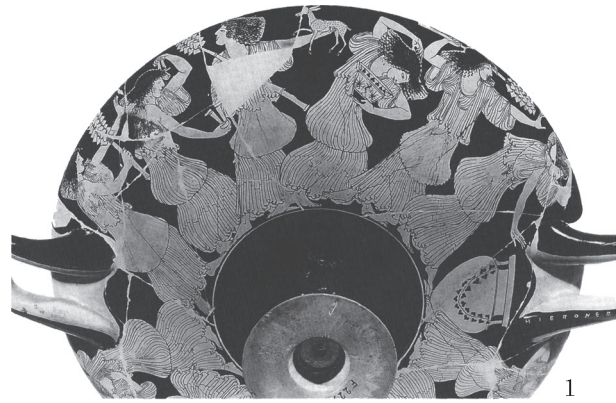
Fig. 11. Arc-shaped plates-stlengidae of ceremonial headdresses: 1 — Deev barrow; 2, 3 — burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn barrow group; 4 — Vodoslavka, barrow 6; 5 — Great Ryzhanivskiy barrow (after Rostovtsev, Stepanov 1917; Kupriy, Lifantiy, Shelekhan 2019; Skory, Chochorowski 2018; photo by L. I. Babenko)

ди були вирізані на матриці. Спонукає майстра на саме таке розміщення менад на матриці могли різні причини. Можливо це було обумовлено необхідністю виготовлення насамперед пластини з дугоподібним вигином. У цьому випадку форма саме рижанівської пластини відповідає початковому задуму, а виготовлення пісочинських пластин було вже підлаштоване під наявну матрицю. Але можливе й інше пояснення — розміщення менад по дузі могло відповідати їх зображенню на зразку (зокрема, на посуді — на стінках кіліків, кришках лекан тощо), яке майстер намагався старанно перенести на матрицю (рис. 12: 1, 2; Moraw 1998, Taff. 13; Abb. 34: a, b; Taff. 23; Abb. 57).

С. А. Скорий та Я. Хохоровські цілком доречно не погоджуються з існуванням на рижанівському уборі синкретичного ряду, складеного із пластин різних типів — орнаментованих рослинними пагонами та зображенням грифонів, як це запропонувала Л. С. Ключко (Скорий, Хохоровські 2018, с. 89). Але і ширина збереженого фрагменту пластини з рослинним орнаментом значно більша ніж ширина стленгиди. Не виключено, що ця пластина могла утворювати ще один ряд лицьового обрамлення, або ж самостійний горизонтальний ряд, як і пластини з грифонами.

Більшість зауважень, висловлених щодо запропонованої П. К. Степановим реконструкції деевського убору, доволі слушні, але з певними застереженнями. Так, дорікання на неузгодженість напрямку рослинних пагонів на викладених у ряд пластинах мовбито правильні по суті. Але відомо чимало прикладів, де горизонтальний ряд пластин головних уборів складений фрагментами, обрізками, що не утворюють узгодженого візерунка. Більше того, скіфам взагалі була притаманна «практика використання уламків золотих бляшок з фактично безглуздим фрагментом якогось зображення...» (Лесков и др. 2023, с. 272). Сумнівно, що саме при нашиванні пластин на деевський убір скрупульозно дотримувалися узгодженості напрямку пагонів та завитків. Складніше зрозуміти логіку П. К. Степанова при спробах реконструкції зовнішнього вигляду стленгиди та визначення її місця на уборі. Склавши з наявних у колекціях двох музеїв пластин з рослинним орнаментом дугоподібну стленгиду, утворену двома рядами, дослідник на самому уборі спробував розмістити їх в один ряд. При цьому довжини лише одного ряду пластин, який начебто використав П. К. Степанов на уборі, не вистачило, щоб завести його кінці, як гадав дослідник, аж на потилицю носія. Відтак надана графічна реконструкція убору та його словесний опис суперечать одне одному, що і викликало нарікання та непорозуміння у решті дослідників.

Але можливо саме «технічний досвід та художнє чуття» П. К. Степанова (Ростовцев,

1

2

Рис. 12. Зображення менад на давньогрецькому червонофігурному посуді: 1 — кілік, Берлінське античне зібрання; 2 — кришка лекани, Британський музей (за: Moraw 1998)

Fig. 12. Images of maenads on ancient Greek red-figure ware: 1 — kylix, Berlin Antikensammlung; 2 — lid of a lekane, British Museum (after Moraw 1998)

Степанов 1917, с. 88) дозволили досліднику інтуїтивно наблизитися до вирішення задачі, виклавши пластини стленгиди у два ряди (рис. 11: 1; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII). Однак можливо відсутність на той час близьких аналогій не дозволили саме цю реконструкцію перенести безпосередньо на убір як лицьового обрамлення. Хоча і М. І. Ростовцев підкреслював що саме *подвійні* — одна над іншою — стленгиди, мали обрамляти лоб жінки (Ростовцев, Степанов 1917, с. 87). Така стленгиди знаходить повну відповідність у лицьовому обрамленні пісочинського убору, причому кінці пластин зовнішнього ряду обрамлення також загострені, а внутрішнього — прямокутні (рис. 11: 2, 3).

Отже, можна цілком погодитися з думкою ряду дослідників про належність деевського та рижанівського уборів до одного типу, але аж ніяк не до калафів, а саме до тіар з лицьовим обрамленням пластинами у один чи два ряди.

Як тіару реконструювала О. В. Ліфантій головний убір з кургану 6 поблизу с. Водославка. Дослідниця цілком слушно зіставила його за складом ідентичних пластин з убором з поховання 2 кургану 22 Вільна Україна, який був реконструйований Т. В. Мірошиною саме як тіара і фактично став «еталонним» для цього типу уборів (Мірошина 1981, с. 51—53, рис. 3). Цікаво, що цей «еталонний» убір має ще декілька варіантів реконструкції (Лесков 1974, рис. 79, 80; Ключко 1979, рис. 3), причому, як і на рижанівському уборі, Л. С. Ключко в дугоподібних пластинах воліє бачити верхнє обрамлення композиційного поля. Згодом О. М. Лесков визнав правомірність реконструкції, запропонованої Т. В. Мірошиною (Лесков 2019, с. 245, 246), яку підтримали й інші дослідники (Лесков і др. 2023, с. 268, 269). Але є й пара зауважень щодо запропонованого вигляду водославського убору, а саме — стосовно комплектності та розміщення на ньому пластин з огляду на неповноту складу через пограбування.

Безперечно, частина пластинок із зображенням менад була втрачена, але, скоріш за все, їх було на уборі не шість, як припускає О. В. Ліфантій, а дещо більше. На деевському, рижанівському (з урахуванням другої пластини) чи пісочинському уборах їх ряд нараховував 10 чи, навіть, 12 фігурок. Є сумніви і щодо використання пластин з протипоставленими міксаморфами як прикраси начільного ременю. Як справедливо зауважує сама О. В. Ліфантій, характерною ознакою всіх метопід була відсутність отворів по нижньому краю пластини. Скоріш за все, метопіду, що доповнювала цей убір, поцупили грабіжники. Пластини з міксаморфами могли прикрашати сам убір, утворюючи додатковий орнаментальний пояс, на кшталт прикрас пісочинського чи рижанівського уборів. І утворений ними ряд міг бути довшим — на фрагменті пластини з центральною парою міксаморфів відсутній отвір для пришивання на короткій стороні з лівого боку. Можливо, у цьому місці пластину зламали під час пограбування і її частина стала трофеєм грабіжників.

Таким чином, усі чотири головні убори, до складу прикрас яких входили пластинки із зображенням пари танцюючих менад, мали лицьове обрамлення із дугоподібних пластин іншого типу, і, за класифікацією Т. В. Мірошиної, їх слід віднести саме до тіар.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА УБОРІВ

Серед питань, пов'язаних з виготовленням парадних головних уборів, є ще один аспект, деякі нюанси якого дозволяє розкрити саме аналіз пластин із зображенням менад. Традиційно вважається, що переважна більшість

пластинчатих аплікацій, принаймні високого художнього рівня, належала до продукції торевтів, що працювали в боспорських ювелірних майстернях (чи інших давньогрецьких містах Північного Причорномор'я). З огляду на низький рівень технічного виконання деяких пластин, можна припустити, що в окремих випадках для декору уборів залучали продукцію ювелірів невисокої кваліфікації. Зокрема, такою є стеленгіда пісочинської тіари зі сценами полювання вершника на оленя. Її вирізняє як невисока якість, так і вкрай оригінальний сюжет, невідомий серед витворів боспорських торевтів, що може свідчити про її виготовлення саме «варварським» майстром. Використання різних матриць — «пісочинської», «денисомогилівської» та «рогачицької» з великою долею ймовірності свідчить про те, що до виготовлення пластин-менад були долучені різні майстерні. Художній рівень двох останніх матриць поступається пластинам з «пісочинської» матриці, хоча однозначно стверджувати, що саме вони можуть належати до продукції «варварського» ювеліра немає підстав — і у боспорських ювелірів міг бути різний рівень майстерності. Втім, як вже зазначалося, пластини «пісочинської» матриці не вирізняються довершеністю і також, скоріш за все, були реплікою більш високохудожнього зразка.

Не можна однозначно визначитися і з вірогідним місцем виготовлення парадних головних уборів. Звичайно, їх могли робити і в ювелірних майстернях, де штампували самі пластини. Зокрема, Д. Вільямс, згадавши майстерність Фідія та Поліклета, які досконало володіли багатьма ремеслами, висловив переконання, що і боспорські ювеліри були не менш вправними та універсальними (Williams 1998, р. 103). Але з іншого боку численні випадки обрізок, підрізків, згинань пластин перед нашиванням їх на убір свідчать про те, що доволі часто задуми виробників пластин та уборів були не цілком погоджені, отже ці роботи могли виконуватися незалежно одна від одної. Вторинні підправки пластин з менадами також засвідчують певну неузгодженість між початковим задумом та баченням відтвореного образу безпосередньо виробником убору. Особливо добре це помітно на пластинках з Водославки. Свого часу В. А. Рябова справедливо відзначила, що орнаментация складок одягу менад суцільними крапками, що імітують нашиті бляшки, позбавила фігури певної динамічності (Рябова 1979, с. 49). Подібний висновок ще більшою мірою стосується водославських пластинок. Якщо майстер зі старанною ретельністю відтворював хитросплетіння складок, щоб передати швидкий рух, коловерт менад у стрімкому танку, то важко повірити у те, що та сама рука звела нанівець всю цю копітку праці, сховавши химерні візерунки складок рядами суцільних крапок. Але ще більш курйозного

вигляду набули небріди менад з тирсом — вирізаючи контурні пластинки, майстер взявся видаляти весь нерельєфний фон, і як наслідок, зробив плащі супутниць Діоніса драними. Отже, перш ніж парадні головні убори потрапляли до кінцевого споживача, їх складові могли проходити через руки кількох майстрів різної спеціалізації — від ювеліра до «капельника».

Особливості композиції. Пара фігурок менад, зображених у вихорі танця, справедливо віднесена О. В. Ліфантій до групи сюжетних композицій (2018, с. 91). Дослідники виявляли рідкісну однотайність, характеризуючи взаємне розміщення двох менад як обернених обличчям одна до одної та у бік тирса (Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Онайко 1970, с. 116; Ключко 2006, с. 73; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192). Це, начебто, відповідає логіці розташування парних персонажів і самої сцени, де центральне місце відведено тирсу — «світовому дереву», біля якого було принесено в жертву цапа. Але на великих пісочинських пластинах, а отже — і на виготовленій торецтом матриці, менади кожної з двох пар спрямовані у протилежні боки. Хоча у той же час дві центральні менади матриці складають саме обернену одна до одної пару. Але кінцеву композицію на головному уборі репрезентували не пари менад, а їх довгий ряд, в якому супутниці Діоніса поперемінно чергувалися, утворюючи пари як у тому, так і у іншому поєднанні. Можливо, саме так і мислився цей сюжет — як нескінченний танок менад по колу, в центрі якого знаходилася безпосередньо власниця головного убору. Подібне включення в сюжет носія могло відбуватися і при одяганні пекторалі з Товстої Могили, коли її власник мав вписатися в сюжет центральної сцени і стати її головним персонажем, якому і призначався пошитий «золотий» кожух (Бабенко 2016, с. 22).

Семантика образу. Проблема семантики образу менад викликала чи не найбільшу зацікавленість у дослідників, що знаходить розуміле пояснення. Менади були одними з найбільш яскравих представниць почету Діоніса, а з огляду на трагічну історію Скіла, що долучився до діонісійського культу та поплатився за це життям, широка популярність століття потому у скіфському середовищі діонісійських сюжетів ілюструвала або ж докорінні зміни у відношенні до чужоземних культур, або ж вимагала іншого прийнятного пояснення. В історіографії склався доволі строкатий спектр думок щодо можливих причин цієї популярності.

М. І. Артамонов не вважав використання пластинок з менадами прямим доказом проникнення містерій Діоніса у скіфський культ, однак шаманську несамоовитість окремих його форм розглядав як добре підґрунтя для засвоєння грецьких містерій у колах аристократич-

ної верхівки (Артамонов 1961, с. 85). Напроти, В. А. Рябова пов'язувала використання образу менад у декорі скіфського жіночого костюма з проникненням та поширенням грецьких культів у скіфському суспільстві, запозиченням деяких елементів діонісійського грецького культу, шляхом їх перенесення у скіфський культ родючості (Рябова 1979, с. 51). Ще більш категоричною була М. В. Русяєва, яка вважала, що за розповсюдженням у скіфському середовищі предметів з діонісійськими сюжетами, у тому числі аплікацій з танцюючими менадами, стоїть цілеспрямоване пропагування вакхічних містерій серед скіфської знаті (Русяєва 1995, с. 31).

На думку С. С. Бессонової, хоча у скіфському середовищі в IV ст. до н. е. і склалися сприятливі умови для розповсюдження символіки та елементів діонісійського культу, популярності образу менад, атрибути яких (кинжал, тирс, розібраний цап) відповідали саме скотарським ритуалам, сприяла насамперед відповідність місцевим культам, віруванням про народження до нового життя після смерті (Бессонова 1983, с. 75, 76; Бессонова 1993, с. 5, 6). Д. С. Раєвський поширення образу менад у греко-скіфському мистецтві розглядав як приклад переосмислення місцевим населенням грецького образотворчого мотиву для ілюстрації власних ритуалів (Раєвський 1985, с. 71—75, 176). Згодом ця думка була розвинена з огляду на пошуки можливої відповідності атрибутів менад відомим категоріям матеріальної культури та нюансам ритуальної практики скіфів (Бабенко, Чижова 2001, с. 87—89; Бабенко 2002, с. 65). Відмінність «скіфських» менад від класичних, яку раз по раз підкреслювали дослідники, пояснюючи це намаганням наблизитись до особливостей скіфських ритуалів, стосується, насамперед, своєрідності форми тирсів — у вигляді «гілки з пагонами, що закінчується розкритим пуп'янком» чи «деревця з листочками і верхівкою, що нагадує бутон» (Рябова 1979, с. 49; Бессонова 1983, с. 74; Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73). Єдиним відомим еквівалентом подібної «гілки з пуп'янком» серед відомих категорій матеріальної культури скіфів, причетних до культової практики, можуть бути жердини, увінчані металевим, найчастіше бронзовим, навершям. Саме в IV ст. до н. е. отримують розповсюдження навершя з характерним бубонцем грушоподібної (варіанти: яйце- та діжкоподібної) форми, прикрашеним ажурним зображенням пальмети, які моделюють саме пуп'янок рослини (Бабенко 2022, с. 215—237). Попри розмаїття думок про можливе призначення жердин з навершями, найбільш універсальну гіпотезу, яка пояснює знахідки цих предметів у різному археологічному контексті, запропонували С. В. Переводчикова та Д. С. Раєвський. Жердини з навершями вони тлумачили як моделі світового дерева,

які у культовій практиці забезпечували комунікацію між різними зонами світобудови під час похоронних церемоній (як кутові прикраси катафалків), жертвопринесення, а також шаманських камлань (Переводчикова, Раєвський 1981, с. 42—52). У цьому випадку зовнішній вигляд тирсів «скіфських» менад якнайкраще вписується в концепцію «світового дерева» — дві пари бокових паростків на тирсі маркують чотирикутну структуру горизонтального простору. А ті ж дві пари, доповнені пуп'янком на верхівці тирса, тричленну вертикальну структуру Всесвіту. Повністю відповідає вірогідному застосуванню жердин з наверхами у культовій практиці і відтворений торецтов сюжет. Танок із розібраним на частини біля тирсу цапом (бараном) ілюструє проведення обряду жертвопринесення на сакралізованому навколо світового дерева (жертвовного стовпа) просторі. Ще одну паралель можна провести, зіставивши танок менад з використанням жердин з наверхами як шаманських посохів під час камлань. Скіфській релігії був властивий шаманізм (Артамонов 1961, с. 85—87; Переводчикова, Раєвський 1981, с. 50—51; Бессонова 1983, с. 57, 76; Бонгард-Левин, Грантовский 1983, с. 117—118; Шауб 2007, с. 146—153), і саме в його екстатичних ритуалах вбачають основу для сприйняття елементів діонісійського культу (Артамонов 1961, с. 85; Бессонова 1983, с. 76).

Є ще два атрибути менад, хоч не дуже різних та однозначних, які привертають увагу і доповнюють розуміння нюансів можливого сприйняття цього образу скіфами. Найперше, це особливості зачіски менади з тирсом з трикутною верхівкою на потилиці, що нагадує затягнутий у жмут хвіст із волосся. Подібну зачіску можна бачити у зображеннях жінок на численних давньогрецьких витворах, але вона невідома серед жіночих персонажів на предметах скіфського чи греко-скіфського мистецтва. Навпроти, майже ідентичну зачіску з затягнутим на потилиці хвостом можна бачити, як зазначалося вище, у двох скіфів-лучників на пластинці з Куль-Оби. Отже, скіфам це зображення могло нагадати радше чоловічу, а не жіночу зачіску. Це вносить зовсім нове розуміння того, кого в одній із менад могли бачити скіфи. Як відомо з писемних джерел, у скіфів існувала своєрідна категорія жреців — енареїв (ἐκάρει, ἄκαρτει), жоноподібних (μζ ακδνόβοκρζ) вішунів, що носили жіночу сукню, засвоїли жіночі звички і говорили подібно до жінок (Нер., I, 105; IV, 67; Ps.-Hipp., De æere, 29—30). Енареї були професійною жрецькою корпорацією, походили з аристократичних верств суспільства, можливо навіть близьких до царського дому та мали значний вплив і престиж у скіфському суспільстві (Хазанов 1975, с. 168, 169). Цікаво, що саме енареями вважають деякі дослідники персонажів центральної сцени верхнього фриза пекторалі з Товстої Могили (Мачинский

1978, с. 141—144; Троицкая 1987, с. 61; Балон 1994, с. 21, 22; Королькова 2009, с. 15). Але персонаж з «чоловічою» зачіскою у жіночій сукні значно більш відповідає уяві про зовнішній вигляд цих представників жрецтва.

Ще одним атрибутом, якому у скіфському ритуалі могла відводитися окрема, особлива роль, може бути небріда, плащ зі шкіри цапа (барана чи іншої тварини), що розвівається за спиною менади з тирсом. Найвідомішим сюжетом, де відтворено ритуал з використанням знятої з тварини шкіри, є центральна сцена верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили, в якій колінопреклонені, оголені по пояс і звернені обличчям один до одного чоловіки розгорнули «сорочку» з овечої шкіри. Власне, у руках чоловіків вже практично готовий, пошитий з овечої шкіри виріб, хоча частина дослідників воліє інтерпретувати цей предмет саме як шкіру/руно (огляд думок див. Бабенко 2013, с. 111—113; Полидович 2020, с. 139, 140). Втім, безсумнівно, сцена на пекторалі та танок менад відтворюють різні за своїм змістом ритуали, і зіставлення обох сюжетів лише свідчить про існування різного застосунку знятих шкур у культовій практиці. Ще один приклад ритуального використання шкур наведений Лукіаном, а саме — так зв. «клятва на шкурі» (Лук. Тох., 47, 48).

Зображення менади з головою цапа в руці могло сприйматися і як певна алюзія, ілюстрація культу відрубаної голови, що у різних проявах отримав розповсюдження у скіфів і їхніх найближчих сусідів (Шауб 1987, с. 16; 2007, с. 140—144; 2014, с. 650; Кнауэр (Кезия) 2001, с. 200—201; Вертієнко 2016, с. 51—72; Бабенко 2021, с. 65—69). З цим культом може бути пов'язане і поширення золотих пластинок із зображенням голів — «монетного типу» чи інших, які доволі часто зустрічаються саме у поєднанні з пластинками із зображенням менад. Так, у Дееву кургані були знайдені пластинки із зображенням голови в профіль двох типів (Спицын 1906, табл. XIII: 1, 2, 13). У Гаймановій Могилі, серед знахідок, пов'язаних з похованням 3 у південній гробниці 4, разом з менадами відомі пластинки-маски різних типів, у тому числі і голови Медузи (Бидзиля, Полин 2012, с. 165—169, кат. 308; 291/1—4; 305; 318). У Денисовій Могилі — пластинки із зображенням голови в профіль («монетного типу») і в фас (Мозолевский 1980, рис. 68: 4—8, 10, 11). У похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника на грудях власниці головного убору були викладені дугою 15 пластинок «монетного типу» із зображенням голови у профіль (Бабенко 2005, с. 20, фото 6, рис. 17: 6). У кургані 6 поблизу с. Водославка знайдені пластинки із зображенням жіночої голови і (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 6, 7). У похованні 1 кургану 12 Рогачицького курганного поля разом фрагментом пластинки у вигляді кисті

руки з ножом виявлені пластинки з головою Медузи (Болтрик, Фиалко 2007, рис. 3: 10). У Боковій гробниці Великого Рижанівського кургану подібні пластинки були відсутні, але в похованні в різний час було виявлено 8 перстнів, в трьох з яких як щиток був використаний пантікапейський статер із зображенням голови Сатира (Скорый, Хохоровски 2018, с. 95—97, рис. 184—186).

ФУНКЦІЇ ВЛАСНИЦЬ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

З семантикою образу менад тісно пов'язана проблема функцій власниць головних уборів, прикрашених цими пластинками. Попри те, що практично всі убори були декоровані аплікаціями з різними образами та сюжетами, саме менади стали тим домінуючим образом, що вплинув на визначення специфіки ритуальних функцій власниць уборів. Так, на думку В. А. Рябової, власниці цих уборів були жрицями вакхічного синкретичного скіфо-еллінського культу родючості (Рябова 1979, с. 51). С. С. Бессонова припускала, що ці жінки були учасницями екстатичного ритуалу культу родючості, можливо, жрицями, причому їх функції не співпадали з носіями шат, прикрашених аплікаціями зі сценами адорації із зображенням богині на троні з дзеркалом та молодого скіфа, який п'є з ритону (1983, с. 76; Бессонова 1993, с. 6). Л. С. Ключко зображення менад вважала маркером належності власниць уборів до жрецького стану та їх причетності до культів діонісійського кола (Ключко 2006, с. 73). С. А. Скорий та Я. Хохоровські, знаходячи у поглядах цих дослідників сенс, загострили увагу на соціальному статусі жінки з Бокової могили Рижанівського кургану, яка, через різницю у віці, могла бути молодшою дружиною або донькою номарха, похованого в Центральній могилі (Скорый, Хохоровски 2018, с. 151, 152).

У цьому сенсі функції власниць пісочинського головного убору видаються складнішими для розуміння — як через строкатість репрезентованих на уборі сюжетів, так і своєрідність поховального контексту, що можуть бути взаємопов'язані та визначати релігійні та соціальні функції небіжчиці. Антропоморфна складова декору цього убору не обмежена сценами з танком менад, а налічує ще кілька вкрай інформативних сюжетів, які також можуть сприйматися як домінантні у структурі всієї композиції. Насамперед, це пара ідентичних пластин з насиченою різноманітними персонажами композицією з міксаморфною («змінною») істотою у центрі та сценою нападу орла на зайця на периферії. Показово, що однієї цієї композиції (та ще й без навмисне знищених сцен з орлом та зайцем) було достатньо, щоб прикрасити діадему дружини вельможного

аристократа (царя?) з Куль-Оби, а в пісочинському уборі вона склала лише п'яту частину від загальної кількості використаних сюжетів. Не менш інформативним, до того ж унікальним, є сюжет полювання вершника на оленя зі сценами переслідування та завершення полювання, якими прикрашена дугоподібна пластина. Симптоматично, що стленгіда має низький технічний рівень виконання і, скоріш за все, була виготовлена не боспорськими торевами, а місцевим майстром. Отже, саме нагальна необхідність присутності якраз цього сюжету на головному уборі, можливо, стрижневого поміж інших, спонукала до його виготовлення некваліфікованим майстром.

Ймовірно домінування саме цих сюжетів у структурі убору визначає і функції його власниці. Так, сцени полювання вершника на оленя знаходять відповідність у сюжеті нартського епосу про переслідуванням Ахсартагом дочки морського царя Дзераси у вигляді оленя та подальшого їхнього шлюбу. У той же час вершник, який полює на оленя, ототожнюється з небесним лучником та мисливцем Аполлоном-Гойтосіром (Бессонова 1983, с. 117, 118; Бабенко 2002, с. 66; 2020, с. 8—11). Отже, у сюжеті стленгиди простежується виразна весільна складова. Весільну складову можна побачити і в сюжетах пластин з міксаморфом у центрі. Попри гендерну неузгодженість персонажа та можливий генетичний зв'язок його іконографічної версії безпосередньо з грецькою культурною традицією, як «Rankenfrau», «Rankengöttin» чи «проростаючою дівочою», місцевим населенням він цілком міг переосмислюватися саме як зображення «змінної богині» — ключового персонажу елінської версії генеалогічної легенди скіфів. Шлюбний сюжет можна бачити і в сценах переслідування зайця собакою, через зіставлення з нартською легендою про героя Хамица, який полював на білого зайця — доньку водного божества, а згодом взяв з нею шлюб, в якому народився герой Батраз (Кузьмина 1977, с. 20, 21; Раевский 1985, с. 60—62; Полидович 2020, с. 137; Полидович, Вольная 2005, с. 426, 427). Однак на пісочинських пластинах зображено інший сюжет, напад хижого птаха — орла, — на зайця. Причому положення зайця випростаного на спині відповідає вже мертвій тварині, що втілює в собі зовсім інші смисли. Вірогідно, саме через це ця сцена, запозичена торевам практично без змін з монетного сюжету (Бабенко 2017, с. 34—37), була знищена на куль-обській діадемі (Бабенко 2023, с. 158, рис. 7: 3—5; 8: 1—5). Але виявилася прийнятною для убору пісочинської небіжчиці. Весільна символіка сюжетів пісочинського убору може бути пов'язана з уготованою посмертною долею небіжчиці, яку віддзеркалюють нюанси поховального контексту, а саме — розміщення могили у насипу, за межами хтонічного світу курганного комплексу. Відтак, небіжчиця дуже

молодого віку могла бути не лише жрецею, а й «нареченою» Гойтосіра — сонячного бога скіфського пантеону (Бабенко 2020, с. 8—11). У цьому випадку і сцени з менадами з розрубаним на частини цапом могли бути пов'язані з весільною символікою — жертвопринесення цапа відоме у весільному обряді багатьох скотарських народів — туркменів, таджиків, каракалпаків (Бессонова 1983, с. 75, 76). В такому разі не можна виключати весільну символіку сцен з менадами і на інших головних уборах, які могли бути частиною «весільного» вбрання небіжчиць, з огляду на розповсюдження у давнину звичаю поховання у весільному одязі (Сабурова 1988, с. 266, 267).

ПЛАСТИНКИ З МЕНАДАМИ І ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ

Завдяки серійному виробництву, широкому розповсюдженню, порівняно обмеженому терміну використання (насамперед, як особистої прикраси) золоті аплікації набули функції одного із хроноіндикаторів, доволі чутливого, а іноді і єдиного для багатьох комплексів, де серед знахідок були відсутні давньогрецькі амфори чи інший імпортований посуд. Проміжок часу, протягом якого перебував в обігу той чи інший тип пластинок визначають два чинники — термін використання майстром матриці та тривалість життя власниці прикрас, що могла також подовжити вжиток пластинок у побуті.

Власне, для багатьох комплексів, де були знайдені пластинки з менадами, різними дослідниками датування запропоноване на основі комплексного аналізу поховального інвентарю, і, звісно, золоті аплікації, у тому числі і пластинки-менади, не відіграють вирішальну роль у визначенні хронологічної позиції пам'ятки. Радше саме використання вже отриманих дат дозволяє додатково простежити певні нюанси у розвитку пластин цього типу.

У хронологічній колонці, запропонованій А. Ю. Алексеевим для старожитностей кінця V—IV ст. до н. е., комплекси з менадами потрапили до двох груп — другої (Б): Гайманова Могила, Північна гробниця¹¹, та четвертої (Г): Деев курган, бокова гробниця, Денисова Могила та Рижанівський курган, датованих, відповідно, 360/350—330/325 рр. до н. е. та 330/325 рр. до н. е. — рубіж IV—III ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 277). С. В. Поліним абсолютні дати курганів були зміщені в бік незначного пониження, причому дослідник спеціально акцентував увагу на датах комплексів з пластинками-менадами. Так, найбільш ранню по-

зицію отримала Південна гробниця Гайманової Могили — початок другої чверті IV ст. до н. е. Четверту століття пізніше — 350—345 рр. до н. е. — Деев курган. Дати інших курганів визначені більш широкими рамками — третьою (Рижанівка, Денисова Могила), чи, навіть другою—третьою чвертями (Водославка, Пісочин) IV ст. до н. е., а відтак останній діапазон запропонований для пластинок цього типу загалом (Бидзиля, Полин 2012, с. 497). Ще одна хронологічна кореляція пластин з менадами передбачила їх більш «ранній» тип (Гайманова Могила, Водославка) та «пізніший», «спрощеніший» (Денисова Могила, Пісочин, Рижанівка), при обмеженні дати кургану 6 поблизу с. Водославка другою—третьою чвертями IV ст. до н. е. (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204). Запропонована хронологічна послідовність має сенс, хоча і не можна погодитися з висновком про «спрощеність» пісочинських пластин. Своєрідним хронологічним індикатором може бути вторинна орнаментация складок одягу менад рядами масних крапок — ідея нанесення подібного декору цілком могла мати спільне авторство. Це дозволяє певним чином дещо обмежити хронологічні рамки кургану 6 поблизу с. Водославки, синхронизувавши його з Гаймановою Могилою.

Далеко за межами вказаних хронологічних діапазонів знаходиться запропонована для Великого Рижанівського кургану дата в часовому інтервалі 280—260 рр. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2018, с. 143), яка різниться з іншим датуванням цієї пам'ятки в межах третьої чверті IV ст. до н. е. (Полин 2014, с. 503) щонайменше на півстоліття — випадок унікальний для хронології скіфських курганів пізньої доби. Власне, переважну частину речового комплексу, його «ядро», прихильники пізньої дати також відносять до другої половини IV ст. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2018, с. 135). Стосовно дати виготовлення головного убору з Бокової гробниці Великого Рижанівського кургану, то, ґрунтуючись на майже повному збігу набору пластин з убором з Деева кургану, можна припустити синхронність їх підбору, а відтак — і виготовлення. Безперечно, з однієї матриці були виготовлені і великі пластини з менадами рижанівського та пісочинського уборів, а ідея використання їх у уборі саме у вигляді великих пластин, а не контурних фігурок, також може слугувати своєрідним хронологічним індикатором. Дату ж поховання 1 кургану 8, окрім знахідки чорнолакового кіліка другою—третьою чвертю IV ст. до н. е., добре корелює саме набір інших пластин головного убору, які знаходять повні відповідності у таких курганах як Чортмлик, 8-й П'ятибратній (метопіда, пластини із зображенням сфінксів), Куль-Оба (пластина із зображенням «змінених» міксаморфів), що за хронологічною колонкою А. Ю. Алексеева, складають групу В, датовану 340—315 рр. до

11. Власне, пластинки-менади були виявлені в Південній гробниці, але поховання в ній передувало спорудженню Північної гробниці (Бидзиля, Полин 2012, с. 509), відтак і її дата не виходить за межі цієї групи.

н. е. (Алексеев 2003, с. 277), а С. В. Полінім датуються в межах 350—340 рр. до н. е. (Полин 2014, с. 432—449, 483, 484). Подібний хронологічний дисонанс, але стосовно прикрас головного убору з Центральної могили Великого Рижанівського кургану, С. А. Скорий та Я. Хохоровські пояснили тривалим терміном його використання, через що втрачені елементи окремих прикрас не були відновлені з причин припинення їх виробництва (Скорий, Хохоровські 2018, с. 143, 144). Втім, слід враховувати і молодий вік власниць обох уборів — пісочинського та рижанівського (з Бокової гробниці). Якщо такі головні убори зараховувати до особистих прикрас, що не надходили у спадок, то термін між їх виготовленням та покладенням у могилу був вкрай малим.

Знахідки пластинок, відтиснутих на одній матриці, в похованнях, хронологічний діапазон яких визначається в межах щонайменше півстоліття, свідчить про те, використання однієї матриці могло бути не короточасним епізодом, а продовжуватися більш тривалий час. Так, С. В. Полін наводить як приклад можливого використання матриці впродовж кількох поколінь майстрів знахідку бронзової пластини з рельєфом, ідентичним обкладці піхов куль-обинського меча, з Карлсруе (Мец 2006, с. 43—45, рис. 1; Бидзиля, Полин 2012, с. 460). Втім, обставини походження цієї знахідки непевні, є навіть припущення, що це може бути виготовлена з оригінальної обкладки піхов гальванокопія, хоча і ця гіпотеза наражається на заперечення (Трейстер 2017, с. 205).

ВИСНОВКИ

В IV ст. до н. е. у скіфів та їх найближчому оточенні набула поширення традиція використання у декорі головних уборів пластинок із зображенням пари танцюючих менад, нашитих в один або декілька рядків. Популярність цього сюжету засвідчує не лише масове тиражування, а й використання декількох матриць для їхнього виготовлення. Більшість відомих пластинок (Рижанівка, Пісочин, Гайманова Могила, Водославка, Деев курган) були отримані з матриці, на якій було вирізано зображення двох пар менад — з тирсом і цапиною головою та мечем / ножем і цапиною ногою. Ці пари менад різняться між собою незначними, але виразними деталями, насамперед, в оформленні складок одягу. Певних змін рельєф пластинок зазнавав при вторинній обробці зображення стекою чи різцем (крапки на складках одягу, оформлення зачіски), що надавало тим чи іншим аплікаціям більшої неповторності. Ще дві пластинки (Денисова Могила, Рогачицьке поле) були відтворені на інших матрицях.

Попри пограбування чи відсутність даних про склад та місцезнаходження пластинок в по-

ванні, були запропоновані реконструкції головних уборів у вигляді тіар (Пісочин, Водославка) чи кількох варіантів калафів (Деев курган, Рижанівка). Але наявність у двох останніх випадках серед пластинок убору дугоподібних стлєнгід, що могли складати один чи два ряди саме лицьового обрамлення, свідчить на користь належності і цих уборів до типу тіар.

Семантика образу менад у скіфському середовищі неоднозначна. Спектр думок дослідників коливається від припущення цілеспрямованого пропагування вакхічних містерій у скіфському середовищі до повного переосмислення цього образу місцевим населенням в контексті власних ритуалів. У цьому сенсі, візуально, за набором атрибутів (насамперед, формою тирса) та своїм змістом, відтворений сюжет найбільш точно відповідає ритуалу жертвопринесення біля увінчаного наверхшам держака, що було символом світового чи жертвенного дерева. Крім цього, ця сцена може складати певну алюзію на один із проявів розповсюдженого у скіфів культу відрубаної голови.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи.* Москва: ИА РАН, с. 43-65.
- Артамонов, М. И. 1961. Антропоморфные божества в религии скифов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 57-87.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа.* Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85-90.
- Бабенко, Л. И. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59-69.
- Бабенко, Л. И. 2004. Античный импорт в погребениях песочинского могильника. *Российская археология*, 3, с. 147-159.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* Харьков: Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Древности 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 111-122.
- Бабенко, Л. И. 2016. Пан и сюжет пекторали: неслучайные совпадения? *Археологія і давня історія України*, 2, с. 9-26.
- Бабенко, Л. И. 2017. Два монетных сюжета на изделиях греко-скифской торевтики. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 30-39.
- Бабенко, Л. И. 2020. Щодо одного типу поховань у населення Дніпро-Донецького Лісостепу у скіфську добу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)*

ня). *Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 8-11.

Бабенко, Л. І. 2021. Головний убір дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану. *Сходознавство*, 87, с. 51-94.

Бабенко, Л. І. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211.

Бабенко, Л. І. 2023. Приховані зайці золоті діадеми з Куль-Оби. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан; Котельва: ІКЗ «Більськ», с. 147-168.

Бабенко, Л. І., Чиждова, Ю. А. 2001. К вопросу о семантике сюжета «танцующие менады». В: Иваненко, П. И., Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому Музею Древностей (27—29 июля 2001 г.)*. Керчь, с. 87-89.

Балонов, Ф. Р. 1994. Пектораль из Толстой Могилы как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю. (ред.). *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 17-22.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1993. Щодо одного елліно-скіфського культу. В: *Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України, січень 1993 р.* Київ, с. 5, 6.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. II: Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В., Фялко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитности Степового Причерноморья и Крыма*, XIV, с. 51-93.

Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. 1983. *От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история*. Москва: Мысль.

Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, I, с. 169-192.

Бородулин, В. Г., 1978. *Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника и курганной группы, расположенной в зоне сооружения Фрунзенской оросительной системы в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/42.

Вертієнко, Г. В. 2016. Ка-мэгэба в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови). *Сходознавство*, 75—76, с. 51-72.

Галанина, Л. К. 2009. Контакты Прикубанья с античным миром (по материалам Елизаветинских курганов). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев: Полтава, с. 86-90.

Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование*. Москва: Исторический музей.

Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Клочко, Л. С. 1979. Реконструкция скифских головных жіночих уборов (за матеріалами Червонопе-рекопських курганів). *Археологія*, 31, с. 16-28.

Клочко, Л. С., 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 139-149.

Клочко, Л. С. 2006. Антропоморфні образи в оздобах скіфських головних уборів. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. 5—6 грудня 2005 р. Київ, с. 64-75.

Кнауэр (Кезия), Э. Р. 2001. О «варварском» обычае подвешивания отрубленных голов противника к шее коня. В: Савостина, Е. А. (ред.). *Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономехия?)*. Москва, Санкт-Петербург: ГМИИ им. А. С. Пушкина; Летний сад, с. 200-215, XVII-XXIV.

Копейкина, Л. В. 1986. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торговля*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 28-63.

Королькова, Е. Ф. 2009. Великая богиня, божественный всадник и загадочные энареи: попытка интерпретации. В: Фурсева, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 11-28.

Круглов, А. В. Реконструкция эллинистической скульптурной группы «Рождение Диониса из бедра Зевса». В: Ходза, Е. Н. (ред.). *Эллинистические штудии в Эрмитаже. К шестидесятилетию Михаила Борисовича Пиотровского*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 34-43.

Кузьмина, Е. Е. 1977. Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада. В: Коростовцев, М. А. (ред.). *Искусство Востока и античности*. Москва: Наука, с. 16-25.

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 182-212.

Лесков, А. М. 2019. *Записки археолога*. Москва: Клио.

Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы Левобережной Херсонисины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. 1. Кишинеу; Киев: О. Філюк.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонисини*. Київ: Мистецтво.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. істор. наук. Інститут археології НАН України.

Мачинский, Д. А. 1978. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: древность и раннее средневековье*. Ленинград: Аврора, с. 131-150.

Мерцалова, М. Н. 1993. *Костюм разных времен и народов*. 1. Москва: Академия моды.

Мед, Ф. 2006. О недавней находке в Баден-вюртемберге. В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Современные проблемы археологии России*. II. Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, с. 43-45.

Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стилоз.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- ОАК за 1897 год. 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- ОАК за 1903 год. 1906. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских нагрудных. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.
- Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифология царской власти и пектораль из Толстой Могины. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 135-149.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415-436.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филук.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.
- Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.
- Русяева, М. В. 1995. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скифських курганів. *Археологія*, 1, с. 22-34.
- Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 47-51.
- Сабурова, М. А. 1988. Погребальная древнерусская одежда и некоторые вопросы ее типологии. В: Тимошук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 266-272.
- Скорый, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филук.
- Скржинская, М. В. 2001. *Скифия глазами эллинов*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Скржинская, М. В. 2010. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.
- Стамеров, К. К. 1978. *Нариси з історії костюмів*. І. Київ: Мистецтво.
- Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Biblioteca Tyragetia, 35. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Трейстер, М. Ю. 2017. Бронзовая матрица, найденная в пойме р. Трубеж (об использовании бронзовых матриц с рельефными изображениями в Причерноморье в VI—IV вв. до н. э.). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 200-207.
- Троицкая, Т. Н. 1987. Явление травестиизма в скифо-сибирском мире. В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Наука, с. 59-63.
- Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV века до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.
- Фіалко, О. С. 2001. Червонофігурні кратери із скифських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.
- Шауб, И. Ю. 1987. К вопросу о культе отрубленной человеческой головы у варваров Северного Причерноморья и Приазовья. В: *Античная цивилизация и варварский мир в Подонье—Приазовье*. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, с. 16.
- Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Шауб, И. Ю. 2014. Боспорские курганы и захоронения представления боспорян. *Боспорские исследования*, XXX, с. 639-694.
- Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Fürstengraban von Oguz. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgreife der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 269-276.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 1999. Kobieta nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, s. 301-311.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Fondation... 2023. *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*. LIMC databases (online). Режим доступу: <https://www.iconiclimc.ch/limc/treesearch.php?term=Maenad> (Дата звернення 30 грудня 2023).
- Hauser, F. 1889. *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: Konrad Wittwer.
- Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the departments of antiquities, British Museum*. London: Printed by order of the Trustees.
- Moraw, S. 1998. *Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.: Rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (2), p. 291-342.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce Journal*, XX, p. 39-72.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, VIII. Leiden: Brill.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

Yates, J. 1891. Nebris. In: Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. II. London: John Murray, p. 225, 226.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2006. Akinak ili makhaira? (mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g.). In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 43-65.

Artamonov, M. I. 1961. Antropomorfnye bozhestva v religii skifov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 57-87.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 1999. Rekonstruktsiia tiary skifskogo vremeni iz Pesochinskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiiia*, 2, s. 85-90.

Babenko, L. I. 2002. Zhinochyi holovnyi ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilia s. Pisochyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-69.

Babenko, L. I. 2004. Antichnyi import v pogrebeniakh pesochinskogo mogilnika. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 3, s. 147-159.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2013. Do semantyky tsentralnoi stseny pektoralii z Tovstoi Mohyly. *Drevnosti 2013: Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii zhehgodnik*, 12, s. 111-122.

Babenko, L. I. 2016. Pan i shuzhet pektoralii: nesluchainye sovpadeniia? *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 9-26.

Babenko, L. I. 2017. Dva monetnykh shuzheta na izdeliakh greko-skifskoi torevtiki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 30-39.

Babenko, L. I. 2020. Shchodo odnogo typu pokhovan u naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu u skifsku dobu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia: tezy dopovidei. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 8-11.

Babenko, L. I. 2021. Holovnyi ubir divchyny-skifiianky z Pershoho Mordvynivskoho kurhanu. *Skhodoznavstvo*, 87, s. 51-94.

Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dreva: ob odnom tipe skifskikh navershi. *Stratum plus*, 3, s. 189-211.

Babenko, L. I. 2023. Prykhovani zaitsi zolotoi diademy z Kul-Oby. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskiy, V. (ed.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Maidan; Kotelva: IKZ «Bilsk», s. 147-168.

Babenko, L. I., Chizhova, Iu. A. 2001. K voprosu o semantike shuzheta «tantsuiushchie menady». In: Ivanenko, P. I., Fedoseev, N. F. (eds.). *175 let Kerchenskomu Muzeiu Drevnostei (27—29 iuliia 2001 g.)*. Kerch, s. 87-89.

Balonov, F. R. 1994. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu. (ed.). *Elitnye kurgany stepei Evrazii v skifo-sarmatskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg, s. 17-22.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bezsonova, S. S. 1993. Shchodo odnogo ellino-skifskoho kultu. In: *Doslidzhennia starozhytnosti Ukrainy. Tezy dopovidei naukovoii konferentsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy — filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy, sichen 1993 r.* Kyiv, s. 5, 6.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. II: Dnevnik raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Bongard-Levin, G. M., Grantovskii, E. A. 1983. *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: mify i istoriia*. Moskva: Mysl.

Borovka, G. I. 1921. Zhenskies golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestiia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kultury*, I, s. 169-192.

Borodulin, V. G., 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Pesochinskogo kurgannogo mogilnika i kurgannoi grupy, raspolzhennoi v zone sooruzheniia Frunzenskoi orositelnoi sistemy v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/42.

Vertiienko, H. V. 2016. Ka-mara v mystetstvi ta rytuali skifiv? (Do semantyky obrazu holovy). *Skhodoznavstvo*, 75—76, s. 51-72.

Galanina, L. K. 2009. Kontakty Prikubania s antichnym mirom (po materialam Elizavetinskikh kurganov). In: Besonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava, s. 86-90.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia. Istoriko-tekhnologicheskoe issledovanie*. Moskva: Istoricheskii muzei.

Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prikhormoria*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Klochko, L. S. 1979. Rekonstruktsiia skifskikh holovnykh zhinochykh uboriv (za materialamy Chervonoperekopskykh kurhaniv). *Arkheolohiia*, 31, s. 16-28.

Klochko, L. S., 1998. Rekonstruktsiia kostiama zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, s. 139-149.

Klochko, L. S. 2006. Antropomorfni obrazy v ozdobakh skifskikh holovnykh uboriv. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 5—6 hrudnia 2005 r. Kyiv, s. 64-75.

Knauer (Keziia), E. R. 2001. O «varvaskom» obyche podveshivaniia otrublennykh golov protivnika k shee konia. In: Savostina, E. A. (ed.). *Bosporskii relief so stsenoi srazheniia (Amazonomakhii?)*. Moskva, Sankt-Peterburg: GMII im. A. S. Pushkina; Letnii sad, s. 200-215, XVII-XXIV.

Kopeikina, L. V. 1986. Zolotyie blashki iz kurgana Kul-Oba. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-63.

Korolkova, E. F. 2009. Velikaia boginia, bozhestvennyi vsadnik i zagadochnye enarei: popytka interpretatsii. In: Furaseva, A. G. (ed.). *Gunny, goty i sarmaty mezhdu Volgoi i Dunaem*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 11-28.

Kruglov, A. V. Rekonstruktsiia ellinisticheskoi skulpturnoi grupy «Rozhdenie Dionisa iz bedra Zeusa». In: Khodza, E. N. (ed.). *Ellinisticheskie shtudii v Ermitazhe. K shestidesiatiletiiu Mihaila Borisovicha Piotrovskogo*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 34-43.

Kuzmina, E. E. 1977. Semantika izobrazheniia na serebriannom diske i nekotorye voprosy interpretatsii Amudarinskogo klada. In: Korostovtsev, M. A. (ed.). *Iskusstvo Vostoka i antichnosti*. Moskva: Nauka, s. 16-25.

Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnya Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 182-212.

Leskov, A. M. 2019. *Zapiski arkheologa*. Moskva: Klio.

Leskov, A. M., Polin, S. V., Daragan, M. N., Belan, Iu. A. 2023. *Skifskie kurgany Levoberezhnoi Khersonshchiny (raskopki A. M. Leskova v 1968—1972 gg.)*. 1. Kishineu; Kiev: O. Filiuk.

Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiama naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. istor. nauk. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Machinskii, D. A. 1978. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskies bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: drevnost i rannee srednevekovie*. Leningrad: Avrora, s. 131-150.

- Mertsalova, M. N. 1993. *Kostium raznykh vremen i narodov*. 1. Moskva: Akademiia mody.
- Mets, F. 2006. O nedavnei nakhodke v Baden-viurtemberge. In: Derevianko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Sovremennye problemy arkheologii Rossii*. II. Novosibirsk: IAI E SO RAN, s. 43-45.
- Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 30-45.
- Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 46-69.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostyakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- OAK za 1897 god. 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- OAK za 1903 god. 1906. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachении skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniaia Aziia i ee sosed'i v drevnosti i srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 42-52.
- Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 135-149.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzы do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 415-436.
- Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filuk.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletii do n. e.* Moskva: Nauka.
- Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2009. *Bliznets-2: skifskii aristokraticheskii kurgan v Dneprovskom Pravoberezhnom Nadporozhe*. Dnepropetrovsk: Porogi.
- Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.
- Rusiaieva, M. V. 1995. Dionisiiski siuzhety na pam'iatkakh toretyky iz skifskikh kurhaniv. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-34.
- Riabova, V. A. 1979. Zhenskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Mogila. In: Baran, V. D. (ed.). *Pamiatniki drevnikh kultur Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-51.
- Saburova, M. A. 1988. Pogrebalnaia drevnerusskaia odezhda i nekotorye voprosy ee tipologii. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 266-272.
- Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perep'iatykha (do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.
- Skrzhinskaia, M. V. 2001. *Skifia glazami ellinov*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Skrzhinskaia, M. V. 2010. *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 157-174.
- Stamerov, K. K. 1978. *Narysy z istorii kostiumiv*. I. Kyiv: Mystetstvo.
- Topal, D. A. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Biblioteca Tyragetia, 35. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Treister, M. Iu. 2017. Bronzovaia matritsa, naidennaia v poime r. Trubezh (ob ispolzovanii bronzovykh matrits s relefnymi izobrazheniiami v Prichernomorie v VI—IV vv. do n. e.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 200-207.
- Troitskaia, T. N. 1987. Iavlennie travestizma v skifo-sibirskom mire. In: Martynov, A. I., Molodin, V. I. (ed.). *Skifo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologiia*. Novosibirsk: Nauka, s. 59-63.
- Uiliams, D., Ogden, D. 1995. *Grecheskoe zoloto. Iuvelirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV veka do n. e.* Sankt-Peterburg: Slavia.
- Fialko, E. E. 2003. Zolotyie bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 124-133.
- Fialko, O. Ye. 2001. Chervonofihurni krateri iz skifskikh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 1, s. 80-89.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moskva: Nauka.
- Shaub, I. Iu. 1987. K voprosu o kul'te otrublennoi chelovecheskoi golovy u varvarov Severnogo Prichernomoria i Priazovie. In: *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir v Podone—Priazove*. Novocherkassk: Muzei istorii donsogo kazachestva, s. 16.
- Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomorie (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Shaub, I. Iu. 2014. Bosporskie kurgany i zagrobnye predstavleniia bosporian. *Bosporskie issledovaniia*, XXX, s. 639-694.
- Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Fürstengurgan von Oguz. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 269-276.
- Chochorowski, J., Skoryi, S. 1999. Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, s. 301-311.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Fondation... 2023. *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*. LIMC databases (online). Rezhym dostupu: <https://www.iconiclimc.ch/limc/treesearch.php?term=Maenad> (Data zvernennia 30 hrudnia 2023).
- Hauser, F. 1889. *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: Konrad Witter.
- Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the departments of antiquities, British Museum*. London: Printed by order of the Trustees.
- Moraw, S. 1998. *Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.: Rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (2), p. 291-342.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce Journal*, XX, p. 39-72.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, VIII. Leiden: Brill.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.
- Yates, J. 1891. Nebris. In: Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. II. London: John Murray, p. 225, 226.

L. Babenko

«CRAZY» MAENADS OF THE BLACK SEA STEPPES: ANCIENT GREEK IMAGES AGAINST THE BACKGROUND OF SCYTHIAN CULTURE

In the 4th century BC in the Scythian milieu and their immediate surroundings the tradition of using plates with the image of a pair of dancing maenads sewn into one or more lines in the decoration of headdresses became widespread. The popularity of this plot is evidenced not only by mass reproduction but also by the use of several matrices for their production. Most of the known plates (Ryzhanivka, Pischyn, Haimanova Mohyla, Vodoslavka, Deev barrow) were pressed out from a matrix on which two pairs of maenads were carved — with thyrsus and a goat's head and a sword/knife and a goat's leg. These pairs of maenads differ from each other in minor but expressive details, primarily in the design of the folds of clothing. The relief of the plates underwent certain changes during the secondary processing of the image with a stack or a cutter (dots on the folds of clothes, hairstyle design), which gave individual applications greater uniqueness. Two more plates (Denysova Mohyla, Rohachyske field) were reproduced on other matrices.

Despite the looting or the lack of data on the composition and location of the plates in the burial, reconstructions of headdresses in the form of tiaras (Pi-

sochyn, Vodoslavka) or several variants of calathus (Deev barrow, Ryzhanivka) have been proposed. But in the last two cases, among the plates of the headdress, there are arc-shaped stengids that could frame the wearer's face. This argues for the fact of these headdresses belonging to the tiara type.

The semantics of the maenads image in the Scythian environment is ambiguous. The spectrum of researchers' opinions ranges from the assumption of purposeful promotion of the Bacchic mysteries in the Scythian environment to the complete reinterpretation of this image by the local population in the context of their own rituals. Visually, according to the set of attributes (first of all, the shape of thyrsus) and the nature of the plot, the recreated scene most closely corresponds to the ritual of sacrifice near a pole with a pole-top, which was a symbol of the world or sacrificial tree. In addition, this scene may be a certain allusion to one of the manifestations of the cult of the severed head widespread among the Scythians.

Keywords: Scythians, Maenads, Dionysus, calathus, tiaras, Great Ryzhanivka barrow, Deev barrow, Haimanova Mohyla, Pischyn barrow group.

Одержано 11.01.2024

БАБЕНКО Леонід, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

BABENKO Leonid, Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5498-9278,
e-mail: babenkolnd@gmail.com.